

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΝΕΩΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ : «Η ιστοριογραφική - λογοτεχνική μνήμη του εμφυλίου πολέμου (1946-1949): η διαχείριση του τραύματος».

Επιβλέπων Καθηγητής : Ανδρέας Μπουρούτης

ΛΑΜΠΡΑΚΗ ΕΛΕΝΗ

A.M. 524578

Αθήνα , Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο/η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Ο/Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Η ιστοριογραφική - λογοτεχνική μνήμη του εμφυλίου πολέμου (1946-1949): η διαχείριση του τραύματος».

Λαμπράκη Ελένη

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων καθηγητής :Ανδρέας Μπουρούτης

Συνεπιβλέπουσα καθηγήτρια : Δέσποινα Ζώτου Παπαδημητρίου

Στον Σωτήρη, την Όλγα και τον Αντρέα.
Για να μην σταματήσουν ποτέ να ονειρεύονται.

οι φανταστικές αλήθειες φθείρονται πιο δύσκολα.

Μικρός Ναυτίλος, Οδυσσέας Ελύτης

Στον πυρήνα κάθε καλά τεκμηριωμένης πεποίθησης βρίσκεται μια πεποίθηση που δεν είναι τεκμηριωμένη.

Λούντβιχ Βιτγκενστάιν
Αυστριακός φιλόσοφος (1889-1951)

Περίληψη

Η παρούσα εργασία διερευνά τις ιστοριογραφικές και λογοτεχνικές διαδρομές μέσα από τις οποίες η ελληνική κοινωνία εξέφρασε και επεξεργάστηκε το τραύμα του εμφυλίου πολέμου (1946-1949). Ως προνομιακό πεδίο ανάλυσης επιλέχθηκε το ζήτημα της μετακίνησης των παιδιών («παιδομάζωμα»), στο οποίο συνυπάρχουν οι εντάσεις που διαπερνούν τις ανταγωνιστικές αφηγήσεις και ένας ισχυρός ηθικός και συναισθηματικός συμβολισμός, ιδιαίτερα πρόσφορος στην ιδεολογική εργαλειοποίηση. Εξετάζονται συγκριτικά οι διακριτές φάσεις της ιστοριογραφίας του εμφυλίου -συντηρητική, αριστερή- με στόχο να φωτιστεί η βαθιά ιδεολογική τους φόρτιση και η κοινή τους δομική αδυναμία να αποδώσουν την αμφίσημη φύση ενός πολύπλοκου φαινομένου, που εμπειρείχε ταυτόχρονα ανθρωπιστικά κίνητρα και εργαλειακές λογικές, συναίνεση και εξαναγκασμό, ενώ παράλληλα αξιολογείται η συμβολή της μετα-αναθεωρητικής οπτικής στην υπέρβαση των παγιωμένων ιδεολογικών δεσμεύσεων. Ως εναλλακτικό θεωρητικό εργαλείο αξιοποιείται το μοντέλο της ανάλυσης της εμφύλιας βίας του Στάθη Καλύβα, το οποίο εφαρμόζεται τόσο στην ιστοριογραφική όσο και στην λογοτεχνική ανάγνωση του εμφυλίου. Για τη λογοτεχνική αναπαράσταση του δράματος αξιοποιούνται τρία έργα που συνομιλούν με αποκαλυπτικό τρόπο: η «Ελένη» του Ν. Γκατζογιάννη, η «Άλλη Ελένη» του Β. Καββαθά και η «Αντι-Ελένη» του Α. Τάκα. Τα κείμενα δεν αξιώνουν αποχή από πολιτικές παραδοχές, αλλά ενεργοποιούν διαφορετικές κοινότητες μνήμης και αντιμετωπίζονται ως τεκμήρια μνημονικής αντιπαράθεσης και παράγωγα ανταγωνιστικών πολιτικών ταυτοτήτων, αποκαλύπτοντας ότι ο εμφύλιος δεν εγγράφεται στη συλλογική συνείδηση ως ενιαία αφήγηση. Η ιστοριογραφική (και λογοτεχνική) αντιπαράθεση για τον εμφύλιο καθίσταται ένα πεδίο διαρκούς και ανολοκλήρωτης διαπραγμάτευσης της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας, υπενθυμίζοντας ότι η κατανόηση του παρελθόντος προϋποθέτει πολιτική ωριμότητα και γενναιότητα , για να αναμετρηθεί κάποιος με αυτό, χωρίς να ζητά να επιβεβαιώσει όσα ήδη πιστεύει.

Λέξεις κλειδιά: ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, ιστοριογραφία, πολιτιστικό τραύμα, παιδομάζωμα, λογοτεχνική μνήμη, εμφύλια βία.

Abstract

The present thesis examines the historiographical and literary trajectories through which Greek society expressed and processed the trauma of the Civil War (1946–1949). As the privileged field of analysis, the issue of the displacement of children (*paidomazoma*) was selected — a phenomenon in which the tensions running through competing narratives coexist with a powerful moral and emotional symbolism particularly conducive to ideological instrumentalisation. The distinct phases of Civil War historiography -conservative, leftist-, are examined comparatively, with the aim of illuminating their deep ideological charge and their shared structural inability to render the ambiguous nature of a complex phenomenon that simultaneously encompassed humanitarian motives and instrumental logics, consent and coercion, while also assessing the contribution of the post- revisionist perspective in transcending entrenched ideological commitments. The post-revisionist historiographical approach is also examined. As an alternative theoretical tool, Stathis Kalyvas's model for the analysis of civil war violence is employed, applied to both the historiographical and the literary reading of the Civil War. For the literary representation of the drama, three books are drawn upon that engage with one another in a revealing manner: *Eleni* by N. Gage, *Άλλη Ελένη* (*The Other Eleni*) by V. Kavvathas, and *Αντι-Ελένη* (*Anti-Eleni*) by A. Takas. These texts make no claim to abstain from political assumptions; rather, they activate different memory communities and are treated as testimonies of mnemonic contestation and as products of competing political identities — revealing that the Civil War is not inscribed in collective consciousness as a unified narrative. The historiographical (and literary) controversy over the Civil War emerges as a field of ongoing and unresolved negotiation of collective memory and identity, reminding us that an understanding of the past requires political maturity and courage to confront it without seeking to confirm what one already believes.

Keywords: Greek civil war, historiography, cultural trauma, child abduction, literary memory, civil war violence.

Περιεχόμενα

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α : Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ «ΑΝΑΓΝΩΣΗ» ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ	10
A.1 : Ο πόλεμος μετά τον πόλεμο: ιστοριογραφικές διαδρομές του ελληνικού εμφυλίου	10
A.2 : Ιστοριογραφική ανάγνωση του «παιδομαζώματος».	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β: ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΕΣ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ: ΤΑ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΖΗΤΟΥΜΕΝΑ	16
B.1: Τα αίτια και ο χαρακτήρας της μετακίνησης.....	16
B.2: Αφελληνισμός ή πολιτικοποιημένος πατριωτισμός;	20
B.3: Πόσα παιδιά μετακινήθηκαν ;	24
B.4: Η βιωμένη εμπειρία της καθημερινότητας των παιδιών	26
B5: Ο επαναπατρισμός	30
B6.Οι παιδονόλεις της Φρειδερίκης	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ : ΈΝΑ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ: Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ.....	42
Δ.1 : Η Ωραία Ελένη δεν ήταν στην Τροία.....	42
Δ.2: Η Ελένη που «συνάντησες» : τρεις αναγνώσεις ενός εμφύλιου τραύματος	46
Δ.3 : Η Ελένη στη λογική της βίας του εμφυλίου πολέμου	48
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	51
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	55

Α. Εισαγωγή

Οι εμφύλιοι πόλεμοι δεν ολοκληρώνονται με το επίσημο τέλος τους. Λόγω της διαιρετικής τους δυναμικής, της ανορθόδοξης πρακτικής τους, της εκδικητικότητας και της σχεδόν οικείας διάστασης της βίας, καθιστούν την εμπειρία ιδιαίτερα τραυματική και αφήνουν στη συλλογική μνήμη εχθρότητες που δύσκολα αμβλύνονται. Κληροδοτούν στα κοινωνικά σύνολα ανοιχτές πληγές και αντιμαχόμενες αναμνήσεις που συντηρούν την διαίρεση ακόμα και πολύ αργότερα από τη λήξη των εχθροπραξιών (Armitage, 2015, σελ. 5), ακόμα και όταν τα πολιτικά διακυβεύματα έχουν εν πολλοίς παρέλθει. Οι ιστοριογραφικές ερμηνείες που αφορούν στους εμφύλιους διαφέρουν μεταξύ τους σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από αυτόν που θα ήταν ερμηνεύσιμος λόγω της υποκειμενικότητας του γράφοντος, που αποτελεί αναπόφευκτα μέρος της ιστορίας και προϊόν του πολιτικού παρόντος, υποκείμενο σε κοινωνικές δεσμεύσεις. Οι ερμηνείες αλληλεπιδρούν με ήδη υπάρχουσες ιδεολογικές αγκυλώσεις και δίνουν σχήμα σε –ή άλλοτε και εμβαθύνουν- υφιστάμενες ρήξεις που διατρέχουν το κοινωνικό σώμα, ενώ δεν μπορούν να ιδωθούν αποκομμένες από το διεθνές περιβάλλον. Υπό αυτό το πρίσμα η ιστοριογραφική «ανάγνωση» του ελληνικού εμφυλίου πρέπει να συμπεριλάβει τις διεθνείς ισορροπίες ισχύος εντός του ψυχροπολεμικού περιβάλλοντος και να τον κατανοήσει ως πολιτική αντιπαράθεση κοινωνικών υποκειμένων με οξείες προϋπάρχουσες διαιρετότητες, οι οποίες εδραιώθηκαν με μεγαλύτερη ένταση στο εθνικό σώμα, με την επέκταση των κατασταλτικών μηχανισμών, την ανάδειξη άτυπων δομών εξουσίας και τη δημιουργία νέων συλλογικών ταυτοτήτων που συγκροτούνταν και αναπαράγονταν γύρω από το δικό τους τραύμα, καθιστώντας το μοναδικό σημείο ηθικής νομιμοποίησης (Τζούκας, 2012, σελ. 412).

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να αποτυπώσει τις ιστοριογραφικές και λογοτεχνικές διαδρομές μέσα από τις οποίες η ελληνική κοινωνία εξέφρασε και επεξεργάστηκε το τραύμα της εμφύλιας σύγκρουσης ή επέλεξε τη σιωπή για αυτό, γεγονός που από μόνο του συνιστά ιστοριογραφική θέση. Γίνεται προσπάθεια να εξεταστούν συγκριτικά οι κυρίαρχες ιστοριογραφικές αφηγήσεις και οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις ως συμπληρωματικά πεδία, αναδεικνύοντας τη βαθύτατη ιδεολογική τους φόρτιση και την αδυναμία τους να υπερβούν τη διχαστική λογική στην κοινωνική διαπραγμάτευση του νοήματος του πολέμου. Ως προνομιακό πεδίο ανάλυσης επελέγη το ζήτημα της μετακίνησης των παιδιών του εμφυλίου («παιδομάζωμα»), στο οποίο συνυπάρχουν όλες οι εντάσεις που διατρέχουν τις ανταγωνιστικές ιστοριογραφικές και λογοτεχνικές αφηγήσεις και ένας ισχυρός ηθικός και συναισθηματικός συμβολισμός, που καθίσταται εξαιρετικά «βολικός» στην εργαλειοποίηση. Η χρήση συγκεκριμένου λεξιλογίου, οι αντιτιθέμενες ερμηνείες για τα αίτια και τις συνέπειες της μετακίνησης, η αμφισβήτηση των αριθμητικών δεδομένων, η διαφωνία ως προς τον εκούσιο ή αναγκαστικό χαρακτήρα της πρακτικής, ο δύσκολος (και κάποτε αδύνατος)

επαναπατρισμός, είναι αντικείμενα διαρκούς ιδεολογικής και μνημονικής διαπραγμάτευσης, παράγοντας διαφορετικές εκδοχές της ιστορικής πραγματικότητας. Άλλωστε, ο εμφύλιος πόλεμος εγγράφεται στη συλλογική μνήμη ως πολιτισμικό τραύμα, καθώς τα μέλη της κοινότητας έχουν βιώσει ένα συγκλονιστικό γεγονός που εγχαράσσεται στη συλλογική συνείδηση, διαμορφώνοντας οριστικά τόσο τη μνημονική τους εμπειρία όσο και την ταυτότητά τους (Alexander, 2003, σ. 85, όπ. αναφ. στο Δεμερτζής & Ρουδομέτωφ, 2015, σ.σ.5-6) .

Η μεθοδολογική προσέγγιση της εργασίας συνδυάζει τη συγκριτική ιστοριογραφική ανάλυση με την εξέταση των λογοτεχνικών αναπαραστάσεων ως τεκμηρίων μνήμης και απόδοσης του κοινωνικού τραύματος. Αξιοποιεί επίσης τα θεωρητικά εργαλεία που προσφέρει η ανάλυση της βίας ως στρατηγικά ορθολογικής διαδικασίας στους εμφύλιους πολέμους, προσπαθώντας να αποδώσει τον «ενδιάμεσο χώρο» , που καμία από τις δύο κυρίαρχες αφηγήσεις δεν μπορεί να αναγνωρίσει. Παρά την εκ διαμέτρου αντίθετη ιδεολογική τους αφετηρία, οι δύο αφηγήσεις μοιράζονται την ίδια μονοσήμαντη λογική, αδυνατώντας να αποδώσουν την αμφιθυμία φαινομένων που ταυτόχρονα εμπεριέχουν ανθρωπιστικά κίνητρα και εργαλειακές λογικές, συναίνεση και εξαναγκασμό, προστασία και έλεγχο.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας εξετάζονται οι διακριτές φάσεις της ιστοριογραφίας του εμφυλίου, κάθε μία από τις οποίες παρήγαγε αφηγήματα που υπάκουαν σε ρητές και άρρητες δεσμεύσεις και εντάσσονταν σε συγκεκριμένα ιδεολογικά και πολιτικά πλαίσια αναφοράς, εντός των οποίων κινούνταν οι αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις, καθορίζοντας τα όρια της δημόσιας συζήτησης. Η κυριαρχία της συντηρητικής αφήγησης των νικητών μεταπολεμικά, με την προβολή του ιδανικού της εθνικοφροσύνης, η μεταπολιτευτική αναθεώρησή της με την επικράτηση της ορθοδοξίας του αριστερού λόγου και τέλος η διεπιστημονική προσέγγιση από τη δεκαετία του 1990 και μετά. Για τη δεξιά «εκ των άνω» κατασκευή, ο εμφύλιος ερμηνεύεται ως αντίσταση του έθνους στον ολοκληρωτισμό και τις σοβιετικές βλέψεις και ως σύγκρουση με τους «εαμοβούλγαρους» για τη διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας. Για την αριστερή ιστοριογραφία, την ευθύνη φέρουν οι ξένοι και οι εσωτερικοί συνεργάτες τους, που εντεινόντας τις εσωτερικές ρήξεις διαμόρφωσαν τις προϋποθέσεις για την κλιμάκωση της αντιπαράθεσης στη μεταπολεμική περίοδο. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, η ιστοριογραφία στρέφεται σε νέα μεθοδολογικά εργαλεία - μικροϊστορική ανάλυση, τοπικές δυναμικές, προφορική μαρτυρία- διεκδικώντας μια απαλλαγμένη από ιδεολογικές δεσμεύσεις προσέγγιση (Τζούκας, 2012, σ.σ. 400-409). Στη συνέχεια δίνεται το πολεμικό, πολιτικό και διεθνές συγκείμενο της περιόδου — οι στρατιωτικές εξελίξεις, οι διεθνείς συσχετισμοί και η ασυμμετρία ισχύος μεταξύ των αντιμαχόμενων δυνάμεων — που θέτει τους όρους κατανόησης της απόφασης για τη μετακίνηση των παιδιών και της αμφίσημης -ανθρωπιστικής και στρατηγικής- φύσης της.

Ακολουθώντας αναλύεται διεξοδικά το ζήτημα στις επιμέρους διαστάσεις του. Γίνεται αναφορά στα αίτια και τον χαρακτήρα της μετακίνησης, στο ζήτημα της εκπαίδευσης και της καθημερινής εμπειρίας των παιδιών, στην αμφίβολη αριθμητική τεκμηρίωση και στη σύνθετη διαδικασία του επαναπατρισμού — με παράλληλη εξέταση των παιδουπόλεων της βασίλισσας Φρειδερίκης ως αντίστοιχης κρατικής πρακτικής. Στο τρίτο μέρος παρουσιάζεται και αξιολογείται το εναλλακτικό θεωρητικό μοντέλο ερμηνείας της εμφύλιας βίας του Στάθη Καλύβα, που αντιμετωπίζει τη βία όχι ως τυχαία ή ανεξέλεγκτη έκφραση ιδεολογικού μίσους, αλλά ως στρατηγικά ορθολογική και αναλύσιμη διαδικασία που καθορίζεται από τον βαθμό εδαφικού ελέγχου και τη δυναμική της σχέσης μεταξύ ενόπλων δρώντων και άμαχου πληθυσμού. Το μοντέλο αυτό εφαρμόζεται στο ζήτημα του παιδομαζώματος και στην ανάγνωση της «Ελένης» στο τέταρτο μέρος, ενώ παράλληλα καταγράφεται και η κριτική του, που αφορά κυρίως στην υποβάθμιση της ιδεολογίας ως κινητήριας δύναμης και στην αδυναμία του να αποδώσει τη συνειδητή πολιτική δράση των ιστορικών υποκειμένων.

Στο τέταρτο μέρος γίνεται προσπάθεια να καταγραφεί η λογοτεχνική επεξεργασία της μνήμης του εμφυλίου, εστιάζοντας σε τρία έργα που συνομιλούν μεταξύ τους με τρόπο αποκαλυπτικό: την Ελένη του Nicholas Gage, την Άλλη Ελένη του Βασίλη Καββαθά και την Αντι-Ελένη του Αναστάσιου Τάκα. Τα τρία αυτά κείμενα αντιμετωπίζονται ως τεκμήρια μνημονικής αντιπαράθεσης και παράγωγα συλλογικών πολιτικών ταυτοτήτων που διαμορφώθηκαν μέσα από την σύγκριση με τον «άλλον». Σε αυτόν τον «άλλο» κανένα από τα έργα που εξετάζονται δεν έχει την διαύγεια να αποδώσει ούτε κατ' ελάχιστον αγαθή προαίρεση, εντός ενός διανοητικού σύμπαντος που έχει μόνο καλούς και κακούς, επιβεβαιώνοντας ότι η μνήμη του εμφυλίου δεν συγκροτείται ποτέ ως ενιαία αφήγηση, αλλά αναδεικνύεται σε πεδίο συνεχούς και ανολοκλήρωτης διαπραγμάτευσης. Για να συναντήσεις την πραγματική Ελένη πρέπει να είσαι έτοιμος να κοιτάξεις το παρελθόν, χωρίς να περιμένεις να σου επιβεβαιώσει αυτά που ήδη πιστεύεις, καθώς η αλήθεια είναι πολύπλοκη, αμφίσημη και πάντα χωρίς ακραίες βεβαιότητες.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την εξαγωγή συμπερασμάτων που αφορούν στην αποτίμηση των ορίων και των δυνατοτήτων κάθε ιστοριογραφικής και λογοτεχνικής προσέγγισης που εξετάστηκε, αναδεικνύοντας ότι η ιστοριογραφική διαμάχη δεν εξαντλείται στην ερμηνεία του παρελθόντος, αλλά αποτελεί διαρκή διαπραγμάτευση της συλλογικής ταυτότητας στο παρόν. Η έκταση της εργασίας δεν δύναται να καλύψει όλα τα εκκρεμή ερμηνευτικά θέματα, καθώς επίδικα παραμένουν (ανάμεσα στα άλλα) ο βαθμός εμπλοκής και οι ευθύνες του ΚΚΕ στη μεταφορά των παιδιών, η αξιοπιστία των εκθέσεων των διεθνών οργανισμών και η ιδιαίτερη περίπτωση των παιδιών με σλαβομακεδονική καταγωγή.

Κεφάλαιο Α : Η ιστοριογραφική «ανάγνωση» του ελληνικού εμφυλίου

Α.1 : Ο πόλεμος μετά τον πόλεμο: ιστοριογραφικές διαδρομές του ελληνικού εμφυλίου

Η ιστοριογραφία που αφορά στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο διέγραψε διακριτές φάσεις που δεν αντανακλούν μόνο νέες επιστημονικές κατευθύνσεις αλλά κυρίως τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική κοινωνία βίωνε και επεξεργαζόταν το τραύμα της σύγκρουσης. Στην πρώτη φάση, που εκτείνεται κατά προσέγγιση από το 1950 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1960, το τραύμα παραμένει ανοιχτό (η κοινωνία δεν έχει πάρει ακόμα την αναγκαία απόσταση για να το επεξεργαστεί) και βαθιά πολιτικοποιημένο. Οι πολίτες είναι διχασμένοι ανάμεσα σε νικητές και ηττημένους – ανάμεσα σε εκείνους που κατείχαν την εξουσία και τον δημόσιο λόγο και εκείνους που ήταν καταδικασμένοι στη σιωπή και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η πολιτική ζωή χαρακτηρίζεται από βαθιές δομικές αδυναμίες: ο κοινοβουλευτισμός λειτουργεί με σοβαρά ελαττώματα και χωρίς εδραιωμένες θεσμικές ρίζες, τα κόμματα αδυνατούν να αποκτήσουν ισχυρή και ομοιογενή μαζική βάση, ενώ η αυταρχική πολιτική κουλτούρα, η κληρονομιά του εμφυλίου και οι πιέσεις του Ψυχρού Πολέμου διαμορφώνουν ένα εύθραυστο πολιτικό σύστημα που οδηγεί τελικά στην κατάλυση της κοινοβουλευτικής τάξης με το πραξικόπημα του 1967 (Ριζάς, 2008, σελ. 12). Σε αυτό το κλίμα, η ιστοριογραφία είναι αναπόφευκτα μονόπλευρη: κυριαρχεί η συντηρητική αφήγηση των νικητών, η οποία παρουσιάζει τον εμφύλιο ως «Συμμοριτοπόλεμο» και αποσιωπά συστηματικά τη βία της κρατικής πλευράς. Η ιστορική μνήμη δεν είναι ακόμη ιστορία - είναι πολιτικό όπλο στα χέρια της ιδεολογικής προπαγάνδας. Η κυρίαρχη ιδεολογία και πολιτική, προκειμένου να καταστούν κραταιές και αδυνατώντας να αρθρώσουν θετικές διατυπώσεις, προσφεύγουν σε έναν λόγο «αντιδραστικό» και «αμυντικό». Επιθυμώντας να απόσχουν από κάθε αναφορά σε ταξικούς προσδιορισμούς, επιλέγουν να μην αντιπαραθέσουν κοινωνικές ομάδες μεταξύ τους, αλλά τοποθετούν το έθνος απέναντι στους εχθρούς του και προς τούτο ταυτίζουν την Αριστερά (έναν εσωτερικό εχθρό) με την εξωτερική απειλή (την επεκτατική πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης) (Τσουκαλάς, 2006, σ.σ. 574-575). Παράλληλα, όμως, και το ίδιο το ΚΚΕ εμμένοντας στην ανεδαφική στρατηγική της παράνομης οργανωτικής δομής, επιτείνει την απομόνωση του κόμματος εντός του υπό διαμόρφωση πολιτικού συστήματος και καθιστά δυσκολότερη για το σύνολο των πολιτικών δρώντων την άρση των επιπτώσεων του εμφυλίου (Ριζάς, 2008, σελ.69).

Ο αντικομμουνιστικός λόγος αναπτύσσεται στη βάση του επιχειρήματος της εθνικής ιδιαιτερότητας και της ιστορικής αποστολής του ελληνισμού, της εξίσωσης του κομμουνιστικού κινήματος με τον σλαβικό επεκτατισμό, καθώς και της ασυμβατότητας μεταξύ της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και των μαρξιστικών ιδεολογικών αρχών. Μέσα από αυτό το πρίσμα, ο αγώνας κατά του κομμουνισμού αναβαθμίζεται σε υπέρτατη εθνική αποστολή, παρουσιαζόμενος ως υπαρξιακή σύγκρουση στην οποία διακυβεύεται η ίδια η επιβίωση και η συνέχεια του ελληνισμού (Μπουρνάζος, 1997, σ.σ. 126-127). Οι νικητές, όμως, ενός πολέμου κρίνονται τελικά από την

πραγματικότητα που επέβαλαν και τον τρόπο που αντιμετώπισαν τους ηττημένους. Στην Ελλάδα, το αυθαίρετο και «μικρόψυχο» καθεστώς των διακρίσεων κατά των ηττημένων του Εμφυλίου άνοιξε τον δρόμο για την ιδεολογική αντεπίθεση της Αριστεράς. Η γελοιότητα του δικτατορικού καθεστώτος εξέθεσε έτι περαιτέρω τη συντηρητική παράταξη και παρέσυρε συνολικά σε κατάρρευση το αφήγημά της. Έτσι, μετά το 1981, οι ηττημένοι κατάφεραν να επικρατήσουν στο πεδίο της συλλογικής μνήμης (Μαυρογορδάτος, 2008).

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και κυρίως μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης από την Ένωση Κέντρου και ενώ έχουν ήδη αναληφθεί πρωτοβουλίες με στόχο την διεύρυνση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, αξιοποιούνται, μέσω σχετικών εκδόσεων, αφηγηματικές μορφές ιστορικής ανασύνθεσης ως μέσο πολιτικής και ηθικής επικύρωσης του αγώνα της Αριστεράς. Το ΚΚΕ, διαχρονικά και με μεγαλύτερη ένταση κατά τη μετεμφυλιακή συγκυρία, λειτούργησε υπό συνθήκες συστηματικής περιθωριοποίησης, κρατικής καταστολής και κοινωνικού αποκλεισμού, γεγονός που συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός ευρύτερου πλαισίου ήττας, το οποίο δεν εξαντλείται στα στενά χρονολογικά όρια της εμφύλιας σύγκρουσης. Απότοκο αυτού, ο αμυντικός και δικαιωτικός χαρακτήρας του κομμουνιστικού λόγου διαμορφώνει έναν διαρκή άξονα γύρω από τον οποίο οργανώνονται τόσο οι αφηγηματικές αναπαραστάσεις της ήττας όσο και οι ηθικές και πολιτικές επιλογές του κόμματος (Παναγιωτόπουλος, 1997, 144-147, 153-155).

Μετά το 1974 -λόγω και του πολιτικού κατακερματισμού του εαμικού χώρου σε τρεις συνιστώτες (Λιάκος, 2019, σελ.670)- και κυρίως μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ το 1981, το τραύμα βρίσκει δημόσια έκφραση για την πλευρά των ηττημένων. Η νομιμοποίηση της Εθνικής Αντίστασης, η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων και η αναγνώριση των θυμάτων της κρατικής βίας δημιούργησαν ένα νέο συναισθηματικό και πολιτικό κλίμα, αυτό που περιγράφεται ως «πολιτική της μνήμης» στην οποία κάθε κοινότητα αναζητά δημόσια αναγνώριση για τη δική της εκδοχή του παρελθόντος (Danforth και Van Boeschoten, 2012, σ.σ. 247-251). Η αριστερή αφήγηση που μονοπώλησε την ιστοριογραφία της περιόδου αντέστρεψε τις ηθικές αξιολογήσεις των δρώντων, χωρίς όμως να αμφισβητήσει τη βαθύτερη λογική τους, αφού συνεχίζει να εξηγεί τη σύγκρουση αποκλειστικά από τη σκοπιά της πλευράς που εκπροσωπούσε, μονοσήμαντα. Για τον πόλεμο ευθύνονται το μοναρχικό καθεστώς, οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις και η καιροσκοπική πολιτική του Τίτο, ενώ ο εμφύλιος νοείται ως η φυσική συνέχεια του αντιστασιακού αγώνα της Κατοχής, καθώς αποτελεί στην ουσία παράταση της σύγκρουσης ενάντια στις φασιστικές και νεοαποικιακές δυνάμεις (Πλακούδας, 2017, σελ. 13,16). Η πολιτική ταυτότητα της περιόδου εξακολουθεί να οργανώνεται γύρω από πολωτικά σχήματα που αποδίδουν στη μία πλευρά αποκλειστικά την ευθύνη και στην άλλη αποκλειστικά τον ηρωισμό, τεκμήριο ότι ο Εμφύλιος παραμένει ζωντανό πεδίο σύγχρονων αντιπαλοτήτων, παρά την εμβάθυνση της ιστορικής γνώσης και την υποχώρηση των παθών. Σε αυτό το πλαίσιο η νέα αφήγηση δεν οδηγεί στην πραγματική εθνική συμφιλίωση αλλά

παρατείνει τον διχασμό επιβάλλοντας μια νέα «πολιτική ορθότητα» μέσα από επιλεκτικές μνήμες και σιωπές και προάγοντας μια ρομαντική θεώρηση της ιστορίας που καθιστά αδύνατη την κατανόηση (Μαυρογορδάτος, 2008).

Παρά την εκ διαμέτρου αντίθετη ιδεολογική τους αφετηρία, τα δύο αφηγήματα παρουσιάζουν το ίδιο δομικό μειονέκτημα: λειτουργούν με τη λογική της απόλυτης αντιπαράθεσης, αποδίδοντας ηρωικό χαρακτήρα στη δική τους παράταξη και απαξιώνοντας συλλήβδην την αντίπαλη. Χαρακτηριστική είναι και η συμμετρία στην περιοδολόγηση: η πρώτη αφήγηση οργανώνει τον ιστορικό χρόνο γύρω από το σχήμα των «τριών γύρων» προσπάθειας κατάληψης της εξουσίας από το ΚΚΕ, ενώ η δεύτερη υιοθετεί μια αντίστοιχη τριπλή διαίρεση με άξονα την προσπάθεια αποφυγής της σύγκρουσης (Καλύβας, 2003, σ.σ. 38-39). Κάθε ιστοριογραφική ερμηνεία φύεται ως πολεμική της αντίπαλης, απαντώντας σε μεταπολεμικές και μεταπολιτευτικές ιδεολογικές αγκυλώσεις και κάνοντας χρήση αυθαίρετων γενικεύσεων και αποσπασματικών τεκμηρίων. Αυτή η δομική συμμετρία δεν είναι τυχαία — αντανakλά το ιδεολογικό χάσμα μιας εσωτερικά διαιρεμένης κοινωνίας, που δεν έχει καταφέρει να γεφυρώσει τις θεμελιώδεις αντιθέσεις της, ούτε να συγκλίνει σε ένα κοινό ερμηνευτικό πλαίσιο για το παρελθόν της. Ενώ οι διαφορετικές εκτιμήσεις μεταξύ ιστορικών σε επιμέρους ζητήματα είναι απολύτως αναμενόμενες και επιστημονικά θεμιτές, οι διαμετρικά αντίθετες αναγνώσεις σε κεντρικά και θεμελιώδη ζητήματα αποκαλύπτουν ότι, όταν η ιστορική μνήμη παραμένει πεδίο πολιτικής διαμάχης, η επιστημονική έρευνα δυσκολεύεται να λειτουργήσει αυτόνομα και οι ιστορικοί καλούνται να παράγουν έρευνα υπό την πίεση ήδη εδραιωμένων και αντικρουόμενων αναγνώσεων, διαπραγματευόμενοι προσδοκίες που προηγούνται της ίδιας της έρευνας. Με αυτή την έννοια, η ιστορική έρευνα καταλήγει να είναι η συνέχεια του πολέμου με άλλα μέσα — πεδίο όπου κάθε πλευρά διεκδικεί το ηθικό πλεονέκτημα και αποδίδει στην αντίπαλη την αποκλειστική ευθύνη για τη βία και τα εγκλήματα της περιόδου (Kalyvas, 2006, σ.σ. 35-38).

Από τη δεκαετία του 1990 και εντονότερα στις αρχές του 2000 (μετά και το άνοιγμα νέων αρχείων), η ιστοριογραφία του εμφυλίου εισήλθε σε μια νέα φάση ανανέωσης, κάνοντας χρήση διεπιστημονικών μεθοδολογικών εργαλείων, όπως η προφορική ιστορία και η ανάλυση συλλογικών μνημών και ταυτοτήτων, επιδιώκοντας μια μεγαλύτερη απόσταση από ιδεολογικές δεσμεύσεις. Η αμφισβήτηση των δύο κυρίαρχων αφηγήσεων, η εστίαση στη μικροϊστορική ανάλυση του τοπικού και η έμφαση στην ατομική εμπειρία και υποκειμενικότητα αποτελούν τη βάση της νέας ιστορικής προσέγγισης (Μαραντζίδης & Τσίβος, 2012, σελ. 32). Οι συνθήκες για αυτή τη στροφή ήταν ευνοϊκές καθώς η γενιά που έζησε τον εμφύλιο έφθινε βιολογικά, η πολιτική πόλωση της Μεταπολίτευσης είχε αμβλυνθεί, ενώ η κρίση της Αριστεράς παγκοσμίως, η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας δημιούργησαν νέα πλαίσια αυτοαντίληψης. Σε αυτό το κλίμα, η («μετα-αναθεωρητική») ιστοριογραφία επιχείρησε να υπερβεί

τις παγιωμένες βεβαιότητες και των δύο προηγούμενων αφηγήσεων, αναδεικνύοντας ζητήματα που είχαν λογοκριθεί ή υποβαθμιστεί — όπως η βία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ κατά αμάχων, ο ρόλος των τοπικών δυναμικών και η πολυπλοκότητα των κινήτρων των δρώντων. Γίνεται προσπάθεια να ερμηνευθεί ο εμφύλιος τόσο ως σύγκρουση που διεξήχθη με υποκίνηση και υπό την επιρροή των δύο μεγάλων υπερδυνάμεων του Ψυχρού Πολέμου, όσο και ως εσωτερική ιδεολογική αντιπαράθεση κομμουνιστών και αντικομμουνιστών, που αντλούσε από τον εθνικό διχασμό (Πλακούδας, 2017, σελ. 14). Επιχειρείται επίσης η μελέτη της βίας πέραν της πολιτικής της διάστασης ως αυθύπαρκτης εμπειρίας με δική της εσωτερική λογική, αποσυνάγωγης οποιουδήποτε ιδεολογικού σχήματος και η προβολή της κόκκινης βίας ως εκκινήτηριου (και νομιμοποιητικού για κάποιους) παράγοντα του εμφυλίου. Από θεωρητική σκοπιά, τείνει να αποδίδει στα εμπλεκόμενα πολιτικά υποκείμενα μια σταθερή και αμετάβλητη «ουσία», ανεξάρτητη από τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες. Η προσέγγιση αυτή υποβαθμίζει τις εσωτερικές αντιθέσεις, τις συγκυριακές μεταβολές και την πολυπλοκότητα των κοινωνικών δυναμικών, με αποτέλεσμα να παράγει ερμηνευτικά σχήματα που αδυνατούν να αποδώσουν επαρκώς τα πραγματικά κίνητρα των εμπλεκομένων και τις δυνατότητες ειρηνικής διευθέτησης που δεν αξιοποιήθηκαν (Λυμπεράτος, 2008, σ.σ. 181-182).

Απαντώντας στην νέα ιστοριογραφική οπτική προτείνεται το επιχείρημα ότι όταν η διεπιστημονικότητα εφαρμόζεται χωρίς διακρίσεις, η ιστορία παύει να αντιμετωπίζεται ως αυτόνομη επιστήμη με δικές της μεθόδους και αξιώσεις και τροφοδοτεί θεωρητικά σχήματα που έχουν διατυπωθεί αλλού, κυρίως με τα εργαλεία των κοινωνικών επιστημών. Αυτή η χρήση αγνοεί την ιδιαίτερη φύση της ιστορικής γνώσης και τον ανθρωποκεντρικό της χαρακτήρα (Σφήκας, 2009, σελ. 319). Αμφισβητούνται επίσης οι ερμηνείες που εκκινώντας από τη μελέτη της τοπικής ιστορίας οδηγούνται σε γενικεύσεις, καθώς η επιχειρηματολογία βάσει επιλεγμένου παραδείγματος, δεν αποτελεί επιστημονική απόδειξη αλλά ρητορικό τέχνασμα (Σφήκας, 2009, σ.σ. 326-327). Τέλος η ίδια η αξίωση ουδετερότητας από τους γράφοντες αποτελεί τρόπο τοποθέτησης στο ιδεολογικό πεδίο (Σφήκας, 2009, σ.σ. 319-320).

A.2 : Ιστοριογραφική ανάγνωση του «παιδομαζώματος».

Το 1948 ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος εισέρχεται στην πιο οξεία και καθοριστική φάση του, καθώς οι ένοπλες συγκρούσεις έχουν πλέον επεκταθεί και γενικευθεί σε μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής χώρας, ως απόρροια των διεθνών και εσωτερικών εξελίξεων που έχουν προηγηθεί. Ήδη από το 1947, η σύγκρουση αποκτά ρητά διεθνή χαρακτήρα με την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν, καθώς οι Ηνωμένες Πολιτείες αναλαμβάνουν ενεργό ρόλο στήριξης της ελληνικής κυβέρνησης, με την παροχή εκτεταμένης οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας θεωρώντας ότι μια

ενδεχόμενη νίκη των κομμουνιστών θα αποσταθεροποιούσε ευρύτερα την περιοχή. Την ίδια ώρα ο Ν. Ζαχαριάδης και οι στενοί συνεργάτες του δεν εκτιμούν σωστά ούτε τις επιχειρησιακές δυνατότητες των κυβερνητικών δυνάμεων ούτε τον καθοριστικό ρόλο που θα διαδραμάτιζε η δυτική βοήθεια στη στρατιωτική αναμέτρηση, σφάλμα που αποδείχθηκε μοιραίο για την πορεία του ένοπλου αγώνα της κομμουνιστικής Αριστεράς. Περαιτέρω με τις αποφάσεις της 3ης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ (Σεπτέμβριος 1947), το κόμμα εγκαταλείπει το προηγούμενο μοντέλο ανταρτοπολέμου και προχωρεί στην οργανωτική και επιχειρησιακή ανασυγκρότηση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ) σε τακτικό στρατό με στόχο την κατοχή και τον έλεγχο εδαφικών ζωνών. Ο σχηματισμός της «Κυβέρνησης των Βουνών» υπό τον Μάρκο Βαφειάδη και ο Αναγκαστικός Νόμος 509, που θέτει το ΚΚΕ εκτός νόμου και προβλέπει αυστηρές ποινές για όσους επιχειρούν την ανατροπή της υφιστάμενης πολιτειακής τάξης, καθιστούν αδύνατη κάθε προοπτική διαπραγμάτευσης χωρίς προσφυγή στη βία (Δεσποτόπουλος, 2007, σ.σ.729-734).

Η αναλογία ισχύος είναι σαφώς υπέρ των κυβερνητικών δυνάμεων: διαθέτουν απεριόριστη οικονομική και στρατιωτική υποστήριξη από τις ΗΠΑ, υπέρτερα στρατιωτικά μέσα, έλεγχο των λιμανιών και — μέσω του σχεδίου Τέρμινους — έχουν αποκόψει τον ΔΣΕ από τις πηγές ανεφοδιασμού σε ανθρώπινους και υλικούς πόρους. Αντίθετα, η «Κυβέρνηση των Βουνών» στερείται καθορισμένης και διεθνώς αναγνωρισμένης εδαφικής επικράτειας και αν και λαμβάνει σημαντική οικονομική βοήθεια από τις Λαϊκές Δημοκρατίες, υπολείπεται σε ανθρώπινο κεφάλαιο και βασικό εξοπλισμό για να υποστηρίξει έναν πόλεμο θέσεων (Μαραντζίδης, 2023, σελ.300). Η μαζική μετακίνηση του αγροτικού πληθυσμού από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα στερεί τον ΔΣΕ από τη δυνατότητα στρατολόγησης, συχνά αναγκαστικής, εξασφάλισης τροφοδοσίας και συλλογής πληροφοριών. Εντός αυτού του πολεμικού τοπίου ασυμμετρίας και συρρίκνωσης των επιλογών, τον Μάρτιο του 1948 η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση ανακοινώνει την απόφασή της για τη μεταφορά παιδιών από τις εμπόλεμες ζώνες σε χώρες του ανατολικού συνασπισμού. Το επίσημο κράτος καταγγέλλει την ενέργεια ως «παιδομάζωμα», ανάλογο με εκείνο της τουρκοκρατίας, ενώ η ηγεσία της κομμουνιστικής Αριστεράς αντιτάσσει το επιχείρημα ότι ο εκπατρισμός αποσκοπεί στη σωτηρία των παιδιών και πραγματοποιείται με τη συναίνεση των γονέων τους (Δεσποτόπουλος, 2007, σελ.734). Το ζήτημα εντάσσεται στη γενικότερη λογική της σύγκρουσης, κατά την οποία αμφότερες οι πλευρές εργαλαιοποιούν κάθε διαθέσιμο μέσο —ανθρώπινο και συμβολικό— προκειμένου να ενισχύσουν τη θέση τους, τόσο εσωτερικά όσο και στη διεθνή σκηνή.

Το ζήτημα αναδεικνύεται σε πεδίο οξείας ιστοριογραφικής αντιπαράθεσης, καθώς οι ερευνητές αποδίδουν διαφορετικό νόημα στα κίνητρα, τη σκοπιμότητα, τα μέσα και τη δυναμική της διαδικασίας. Ενδεικτική της πώλωσης είναι ήδη η επιλογή του λεξιλογίου: οι όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγραφεί το φαινόμενο — «παιδομάζωμα», «εκκένωση», «διάσωση» — δεν είναι ουδέτεροι, αλλά προδίδουν εκ των προτέρων την ιδεολογική πρόσληψη του εκάστοτε

αφηγητή. Αντικείμενο διαφωνίας αποτελούν μεταξύ άλλων, ο συναινετικός ή εξαναγκαστικός χαρακτήρας της πρακτικής, η συνειδητή ή μη ιδεολογική διαμόρφωση των παιδιών και η ανθρωπιστική ή στρατηγική σκοπιμότητα του εγχειρήματος. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η σιωπή που συχνά περιβάλλει την παράλληλη πρακτική της κρατικής πλευράς - βασιλικές κατασκηνώσεις, παιδοπόλεις και συναφείς θεσμοί «πρόνοιας»- η οποία συνιστά από μόνη της ιστοριογραφική επιλογή. Η αντιπαράθεση επεκτείνεται και σε κρίσιμα εμπειρικά ζητήματα, όπως ο ακριβής αριθμός των παιδιών, ο βαθμός της γονικής συναίνεσης, η φύση των ιδρυμάτων υποδοχής ως δομών πρόνοιας ή χώρων ιδεολογικού προσανατολισμού, οι δυνατότητες επιστροφής και κοινωνικής επανένταξης, καθώς και η εθνотική διάσταση των μετακινήσεων, ιδίως όσον αφορά στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Βόρειας Ελλάδας.

Οι αποκλίνουσες ιστοριογραφικές ερμηνείες των γεγονότων δεν είναι τυχαίες, αλλά αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο η πολιτική μνήμη διαπερνά και διαμορφώνει την ιστοριογραφική παραγωγή, υπενθυμίζοντας ότι η ιστορία του εμφυλίου δεν έχει γραφτεί ακόμα έξω από τα όρια που θέτει το τραύμα. Οι δύο αντίρροπες αφηγήσεις αντικατοπτρίζουν τη λογική των αντίπαλων παρατάξεων — η μία αναγορεύει το παιδομάζωμα σε αποκλειστικό κομμουνιστικό έγκλημα, η άλλη το μεταπλάθει σε ανθρωπιστική διάσωση από τη βαρβαρότητα του μοναρχοφασισμού. Παράλληλα, το φαινόμενο ερμηνεύεται ως αποκλειστική απόφαση κεντρικών πολιτικών και στρατιωτικών φορέων, αγνοώντας τόσο τις διαφορετικές συνθήκες επιλογής που δημιουργεί η εμπόλεμη κατάσταση, όσο και την τοπική δυναμική και τις ατομικές εμπειρίες των παιδιών. Αμφότερες εξάλλου αντιμετωπίζουν το παιδομάζωμα ως ενιαίο και ομοιογενές φαινόμενο, παραβλέποντας ότι η εφαρμογή του διέφερε σημαντικά από περιοχή σε περιοχή ανάλογα με τον βαθμό ελέγχου των ανταρτών, τις τοπικές αντιπαλότητες και τη στάση των οικογενειών (Kalyvas, 2006, σ.σ. 38–51).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β: Ανταγωνιστικές ερμηνείες: τα κεντρικά ζητούμενα

Β.1: Τα αίτια και ο χαρακτήρας της μετακίνησης

Τα αίτια που οδήγησαν στην μετακίνηση των παιδιών και ο χαρακτήρας που έλαβε αυτή αποτελούν ιστοριογραφικό διακύβευμα, όχι γιατί τα γεγονότα είναι άγνωστα, αλλά γιατί κάθε πλευρά εκκινώντας από διαφορετική ιδεολογική αφετηρία ερμηνεύει τα ίδια γεγονότα με διαφορετικό τρόπο, με αποτέλεσμα η συζήτηση για τα αίτια να αναπαράγει την ίδια αντιπαράθεση που καλείται να εξηγήσει. Για την αριστερή ιστοριογραφία, οι συνθήκες που προκαλούνται από την αδιαλλαξία της μοναρχοφασιστικής κυβέρνησης και την απροθυμία της για ειρήνευση - και όχι το κόμμα - είναι αυτές που εκβιάζουν την απόφαση για τη μετακίνηση των παιδιών. Η καθημερινότητα του πολέμου - που έχει επεκταθεί πια στο μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας - θέτει σε κίνδυνο τη σωματική ακεραιότητα των παιδιών, οι γονείς που πολεμούν αδυνατούν να τα φροντίσουν, ενώ το αίσθημα ανασφάλειας και ο διαρκής φόβος του θανάτου υποθηκεύουν οποιοδήποτε στοιχείο παιδικότητας (Σέρβος, 2001, σελ.227). Τα παιδιά κινδυνεύουν από τους συνεχείς βομβαρδισμούς και τις αεροπορικές επιθέσεις -καθώς ο κυβερνητικός στρατός διαθέτει απεριόριστη πρόσβαση στην αμερικανική βοήθεια-, από την έλλειψη τροφής, απότοκο της επιβληθείσας απομόνωσης των ανταρτών και της καταστροφής της υπαίθρου, καθώς και από τις ασθένειες, ενώ πολλά είναι ορφανά ή οι γονείς τους βρίσκονται υπό διωγμό ή στη φυλακή. Περαιτέρω η εγγύτητα στη γραμμή των επιχειρήσεων και η εκτεταμένη επιστράτευση του ενήλικου πληθυσμού αφήνουν συχνά τα παιδιά χωρίς επαρκή φροντίδα (Μαργαρίτης, 2006, σελ. 607), η ασκούμενη ιδεολογική πίεση και ο φόβος εγκλεισμού στις Παιδουπόλεις της Φρειδερίκης οδηγούν σε εξαναγκαστικό χωρισμό τα μέλη της οικογένειας (Ristovic, 2008, σ.σ. 10, 21), ενώ η κυβερνητική πρακτική μεταφοράς των κατοίκων της υπαίθρου προς τα αστικά κέντρα, στο πλαίσιο εφαρμογής μηχανισμών ελέγχου στον τοπικό πληθυσμό, επιτείνει τον αναγκαστικό αποχωρισμό, εκθέτοντας τις οικογένειες στον κίνδυνο των κυβερνητικών στρατοπέδων (Βουρνάς, 1981, σ.σ. 395-396).

Η πρακτική παρουσιάζεται ως επιβεβλημένη από τα γεγονότα ανθρωπιστική ενέργεια, μια διαδικασία που υιοθετείται και από τις δύο πλευρές του εμφυλίου, με την κυβέρνηση μάλιστα να είναι η πρώτη που την εφαρμόζει (Βόγλης, 2021, σελ. 323). Η εγκατάλειψή τους θα συνιστούσε «ασυνειδησία» και αδυναμία του κόμματος να προστατεύσει όσους ακολούθησαν τους αντάρτες, είτε από ανάγκη επιβίωσης μέσα στις συνθήκες της σύγκρουσης είτε επειδή μοιράζονταν την πεποίθηση για το δίκαιο του αγώνα (Γκριτζώνας, 1998, σελ. 17). Σε αυτό το πλαίσιο, οι ίδιοι οι γονείς επιθυμούν (ή και «προτείνουν») τη λύση της μετακίνησης και το κόμμα την αποφασίζει σε συνεννόηση με τις φίλες σοσιαλιστικές χώρες, με την πλήρη συναίνεση των οικογενειών, κάποιες από τις οποίες προβαίνουν σε πράξεις σοβαρής διακινδύνευσης της ίδιας τους της ζωής προκειμένου

να το επιτύχουν. Πρόκειται για αριστερές οικογένειες και οικογένειες ανταρτών που επιδιώκουν να σώσουν τα παιδιά τους και να τους εξασφαλίσουν ένα καλύτερο μέλλον, καθώς και για μέλη της σλαβομακεδονικής μειονότητας που επιζητούν να αποφύγουν τον κυβερνητικό διωγμό εναντίον τους λόγω καταγωγής (Μαργαρίτης, 2006, σελ. 611). Κάθε χωριό οργανώνει και προετοιμάζει τα δικά του παιδιά, παρέχοντας γυναίκες συνοδούς και εφοδιάζοντάς τα με όλα τα απαραίτητα για το «μακρινό ταξίδι» και «με μεγάλη ελπίδα» (Μητσόπουλος, 2005, σελ.75). Όσοι γονείς το επιθυμούν κρατούν τα παιδιά κοντά τους -κάποιοι μάλιστα μετακινούνται μαζί με αυτά-, καθώς κανένα παιδί δεν μετακινείται χωρίς τη θέληση της οικογένειάς του. Οι αντίθετες μαρτυρίες αποδίδονται από τους ιστοριογράφους σε προπαγανδιστικές απόπειρες και συνιστούν σε κάθε περίπτωση μεμονωμένο φαινόμενο (Σέρβος, 2001, σελ.227). Για τις όποιες αυθαιρεσίες η επίσημη διοίκηση του ΔΣΕ δεν φέρει ευθύνη, καθώς αδυνατεί εκ των πραγμάτων να ασκεί συνεχή και αποτελεσματική εποπτεία επί του συνόλου των μαχητών και των τοπικών δομών, ενώ παρόμοιες πρακτικές αποτελούν σαφή απόκλιση από την επίσημη κατεύθυνση (Γκριτζώνας, 1998, σ.σ. 77-78).

Για τη συντηρητική ιστοριογραφία το παιδομάζωμα συγκροτείται ως κεντρικό μοτίβο καταγγελίας των ανταρτικών δυνάμεων και παρουσιάζεται ως συνειδητά οργανωμένο, προμελετημένο και κεντρικά κατευθυνόμενο σχέδιο, αποδιδόμενο σε σλαβική καθοδήγηση και ερμηνευόμενο ως απειλή για τη δημογραφική και εθνική συνοχή του ελληνικού πληθυσμού. Οι αντάρτες εμφανίζονται να ενεργούν κατόπιν εντολών της ηγεσίας του ΚΚΕ, ενισχύοντας την εικόνα του κόμματος ως εσωτερικού εχθρού. Η ύπαιθρος περιγράφεται ως χώρος ακραίας υλικής στέρησης, πείνας και διαρκούς ανασφάλειας, με την ευθύνη για τις συνθήκες αυτές να αποδίδεται μονοσήμαντα στον ΔΣΕ, ο οποίος επιμένει στη συνέχιση των πολεμικών επιχειρήσεων και στην επίταξη των διαθέσιμων πόρων σε βάρος του άμαχου πληθυσμού (Μανούκας, 2005, σ.σ. 3, 9-11). Η πρακτική επιλέγεται για την απαλλαγή των ανταρτών από την ανάγκη αρωγής του άμαχου πληθυσμού ή αποφυγής της όποιας αντίδρασης και τα παιδιά αρπάζονται βίαια από την αγκαλιά των μανάδων τους που σπαράζουν ή ακόμα και εν αγνοία τους (Μανούκας, 2005, σ.σ. 16-17), σε μυστικές αποστολές και υπό τον φόβο εκτέλεσης στη βάση της πρακτορείας (Μανούκας, 2005, σελ. 11). Το αφήγημα αυτό βοηθά τη δεξιά παράταξη –που κατέχει το πλεονέκτημα της καταγγελτικής πρωτοβουλίας- να εκτρέψει επιτυχώς το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης από τις μαζικές εκτελέσεις και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τα οποία αποτελούσαν αντικείμενο κριτικής από την αριστερά (Βερβενιώτη, 2012, σελ. 265) στον ανηλεή πόλεμο της προπαγάνδας.

Η οργανωμένη μετακίνηση των παιδιών και η εγκατάστασή τους στις σοσιαλιστικές χώρες (Βουλγαρία, Ρουμανία, Ουγγαρία, Τσεχοσλοβακία, Πολωνία, Ανατολική Γερμανία και Σοβιετική Ένωση) συνιστά ταυτόχρονη ανταγωνιστική στρατηγική στις πρωτοβουλίες της βασιλικής πρόνοιας, η οποία επιδιώκει τη συγκέντρωση των παιδιών σε πλήρως ελεγχόμενα – χωρικά και ιδεολογικά- περιβάλλοντα, ως μέσο εξασφάλισης της νομιμοφροσύνης των γονέων τους. Μέσα από

αυτή την πρακτική, το ΚΚΕ διεκδικεί τον έλεγχο της παιδικής προστασίας, επιχειρεί να αποτρέψει την ενσωμάτωση των ανηλίκων στη βασιλική επιρροή και να διαμορφώσει τις προϋποθέσεις για τη δική του, ιδεολογικά προσανατολισμένη, διαδικασία κοινωνικοποίησης τους. Εξάλλου η κατοχύρωση του ελέγχου επί των ανηλίκων συνιστά κρίσιμο εργαλείο για τη βαθύτερη πολιτική πρόσδεση των τοπικών πληθυσμών στο εγχείρημα του Δημοκρατικού Στρατού και μειώνει τον κίνδυνο διαρροής των ανταρτών προς τις οικονομικά ευπορότερες και ασφαλέστερες ζώνες που βρίσκονται υπό την κυριαρχία του αντιπάλου (Μαργαρίτης, 2006, σελ. 610).

Παρά τη ρητή επίκληση ανθρωπιστικών κινήτρων από την πλευρά της Αριστεράς, η ερμηνευτική προσέγγιση της πρακτικής δεν μπορεί να περιοριστεί αποκλειστικά στο επίπεδο της προστασίας των ανηλίκων από τις συνθήκες του πολέμου. Η σχετική επιχειρηματολογία, αν και δεν στερείται βάσης σε ό,τι αφορά στις αντικειμενικές δυσχέρειες της εμπόλεμης υπαίθρου, φαίνεται να λειτουργεί ταυτόχρονα ως λόγος νομιμοποίησης μιας ευρύτερης πρακτικής, οι βαθύτερες στοχεύσεις της οποίας εγγράφονται σε ένα πλέγμα πολιτικών και στρατιωτικών αναγκαιοτήτων. Ο ΔΣΕ στρατολογεί τα μεγαλύτερα παιδιά και μετακινεί τα μικρότερα — τα περισσότερα κάτω των 14 ετών και με ασθενική σωματική διάπλαση — με την προοπτική στρατιωτικής εκπαίδευσης και επιστροφής στο μέτωπο, ενώ η απομάκρυνσή τους συχνά συνεπάγεται μεγαλύτερη εμπλοκή στις πολεμικές συγκρούσεις. Ενδεικτικό της στρατολογικής διάστασης της πρακτικής είναι το γεγονός ότι πολλά από τα μετακινούμενα παιδιά έχουν γονείς ή αδέρφια στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού. Οι αντίθετες μαρτυρίες και προσωπικές ιστορίες απαντούν στις κυβερνητικές κατηγορίες υπηρετώντας ένα ιδεολογικό αφήγημα (Μαραντζίδης, 2010, σελ. 142), εκείνων για τους οποίους το βουνό ήταν «ο δρόμος της αξιοπρέπειάς τους» (Γκριτζώνας, 1998, σελ. 31).

Μια λιγότερο πολωμένη προσέγγιση των αντιτιθέμενων θέσεων επιτρέπει την ανάγνωση της αντιπαράθεσης ως πεδίου ιδεολογικού ανταγωνισμού, η δυναμική του οποίου συνδέεται άμεσα με το ίδιο το αντικείμενο της συζήτησης, καθώς ζητήματα που αφορούν στην παιδική ηλικία εγγράφονται διαχρονικά σε πεδία έντονης ηθικής και συμβολικής φόρτισης (Μαραντζίδης, 2023, σελ. 316). Στο πλαίσιο αυτό, τα παιδιά αναδεικνύονται σε κεντρικό διακύβευμα του προπαγανδιστικού λόγου, όχι ως ιστορικά υποκείμενα με δική τους φωνή, αλλά ως σύμβολα που ενισχύουν τα αντιτιθέμενα ερμηνευτικά σχήματα. Αυτός που «σώζει» τα παιδιά διεκδικεί ταυτόχρονα το ηθικό πλεονέκτημα, τη νομιμοποίηση της δικής του βίας και την καταδίκη της βίας του αντιπάλου. Περαιτέρω οι εξαιρετικά δυσχερείς συνθήκες ανεφοδιασμού τόσο των αντάρτικων δυνάμεων όσο και του άμαχου πληθυσμού συνιστούσαν ισχυρό κίνητρο για την απομάκρυνση όσων θεωρούνταν ευάλωτοι και λιγότερο πολεμικά χρήσιμοι —όπως τα παιδιά. Από τη στιγμή που ελήφθη αυτή η απόφαση οι χώρες του ανατολικού συνασπισμού αναδείχθηκαν ως η μόνο διαθέσιμη επιλογή (Baerentzen, 1992, σελ.162).

Με ανάλογο σκεπτικισμό αντιμετωπίζεται και το ζήτημα της γονικής συναίνεσης στη μεταφορά των παιδιών, στο μέτρο που η πρακτική αυτή υπηρετούσε στρατολογικούς σκοπούς και δεν μπορούσε να βασιστεί αποκλειστικά στην εκούσια αποδοχή της. Και για τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές, η μετακίνηση των παιδιών αποτέλεσε πρακτική που προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις στους γονείς, καθώς κάποιοι το αντιμετώπισαν με αγανάκτηση και αντιστάθηκαν για να μην το επιτρέψουν, για κάποιους ήταν αναπόφευκτο απότοκο του πολέμου και για άλλους πρακτική που υποδέχτηκαν με ανακούφιση (Baerentzen, 1992, σελ.162). Η εντεινόμενη ανάγκη για εφεδρείες είναι ανάλογη με την ένταση της ακούσιας μετακίνησης, καθώς ακόμα και αν στην πρώτη φάση η διαδικασία είχε εθελοντικό χαρακτήρα, προϊόντος του χρόνου αυτή έλαβε υποχρεωτικές διαστάσεις (Μαραντζίδης, 2010, σελ. 143). Άλλωστε, πολλοί από τους γονείς είχαν ήδη στρατολογηθεί υπό καθεστώς καταναγκασμού στον αντάρτικο στρατό, με τη συγκατάθεση, όπου καταγραφόταν, να λειτουργεί ως επιγενόμενο στοιχείο μιας ήδη επιβεβλημένης συμμετοχής (Καλύβας & Μαραντζίδης, 2016, σελ. 448). Ο υποχρεωτικός αυτός χαρακτήρας της επιχείρησης δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από έναν βαθύτερο δομικό παράγοντα, που αφορά στον ίδιο τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του ΚΚΕ. Μετά το 1945 και την επιστροφή του Ζαχαριάδη, η εξουσία περνά από τους καπεταναίους στα κομματικά στελέχη, με αποτέλεσμα τον γραφειοκρατικό τρόπο λειτουργίας του κόμματος και την απαίτηση αδιαμεσολάβητης υπακοής στη βάση μιας αυστηρής ιεραρχίας, χαρακτηριστικής του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Η εκτέλεση των κομματικών εντολών χωρίς περιθώριο κρίσης ή αναθεώρησης, η δογματική προσκόλληση στην κομματική γραμμή και η απουσία ανθρώπινης διαβούλευσης έχουν ως αποτέλεσμα, σε κρίσιμες στιγμές του πολέμου, να σημειώνονται λάθη και καταχρήσεις και να πλήττονται ευάλωτες ομάδες όπως αιχμάλωτοι και παιδιά (Στεργίου, 2001, σ.σ. 107-108).

Τα αίτια της μετακίνησης, όπως εύκολα συνάγεται, ήταν ταυτόχρονα ανθρωπιστικά και εργαλειακά, συναισθηματικά και στρατηγικά. Τα παιδιά σώθηκαν και εργαλοποιήθηκαν, μορφώθηκαν και χειραγωγήθηκαν, καθώς η φροντίδα και ο έλεγχος δεν ήταν αντίθετες πρακτικές, αλλά όψεις της ίδιας απόφασης- γεγονός που καθιστά αδύνατη οποιαδήποτε μονοσήμαντη ηθική αποτίμηση του φαινομένου. Αυτή τη διπλή φύση της πρακτικής είναι ακριβώς αυτό που καμία από τις δύο κυρίαρχες αφηγήσεις δεν μπορεί να χωρέσει. Η σχετική συζήτηση, επομένως, δεν αποκαλύπτει μόνο τι συνέβη- αποκαλύπτει κυρίως ότι η ιστοριογραφία του εμφυλίου δεν έχει ακόμα βρει τρόπο να κοιτάξει το παιδομάζωμα έξω από τα όρια που θέτει το τραύμα.

B.2: Αφελληνισμός ή πολιτικοποιημένος πατριωτισμός;*Περνούν τα Ελληνόπουλα*

Η εκπαίδευση που λαμβάνουν τα προσφυγόπουλα αναδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο ιδεολογικής αντιπαράθεσης, καθώς αποτελεί εργαλείο διαμόρφωσης του «νέου ανθρώπου», νομιμοποιεί την εκάστοτε πολιτική πλευρά και οπτική και αποδεικνύει την ηθική υπεροχή ή βαρβαρότητα του αντιπάλου, μέσα από ανταγωνιστικές αφηγήσεις και ιστοριογραφικές εκτιμήσεις για τον βαθμό κομματικής διαπαιδαγώγησης στα ανατολικοευρωπαϊκά κράτη. Στις Ανατολικές Δημοκρατίες (που προβάλλονται ως το πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης) τα παιδιά διδάσκονται τον πατριωτισμό, συνυφασμένο πάντοτε με την κομματική ιδεολογία. Η αγάπη για την πατρίδα επιβάλλει την ανατροπή των φασιστικών κυβερνήσεων και υπό αυτό το πρίσμα η διαπαιδαγώγηση εγκολπώνει την ιδεολογική χειραγώγηση (Σέρβος, 2001, σ.σ.230-231). Η εν λόγω πρακτική δεν αποσκοπεί στην αποδυνάμωση της εθνικής συνείδησης των παιδιών, αλλά αποβλέπει στην ενίσχυση και διατήρηση της εθνικής τους ταυτότητας και της παιδευτικής τους συνέχειας (Βουρνάς, 1981, σελ. 397). Καλλιεργεί την σοσιαλιστική συνείδηση σε συνδυασμό με την ενίσχυση της πατριωτικής ταυτότητας και η παραμονή τους στις σοσιαλιστικές χώρες νοείται ως περίοδος προετοιμασίας και ιδεολογικής συγκρότησης, με προοπτική τη συμβολή τους σε μελλοντικές πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Τα παιδιά καλούνταν να αφομοιώσουν έναν τύπο παιδείας που συνδύαζε την ελληνική παράδοση με τη μαρξιστική ιδεολογία, αντανakλώντας έτσι μια βαθύτερη αντίφαση που διέτρεχε το σύνολο των κομμουνιστικών καθεστώτων που αν και θεωρητικά απέρριπταν το έθνος ως παράγωγο του καπιταλισμού, στην πράξη δεν μπορούσαν να αποφύγουν, για την άσκηση πολιτικής εξουσίας, την ανάγκη συσπείρωσης των πολιτών γύρω από κοινά πολιτιστικά γνωρίσματα. Επιλέγουν λοιπόν τον επαναπροσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας έτσι ώστε η εθνική υπερηφάνεια να μην συνδέεται με την παράδοση ή τη γλώσσα, αλλά με τις κατακτήσεις της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Παράλληλα, η διαμόρφωση ελληνικής εθνικής συνείδησης ορίστηκε ως πρωταρχικό καθήκον των δασκάλων, με έμφαση στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και ιστορίας, έστω και αν η ποιότητά της παρέμενε περιορισμένη λόγω της ατελούς προετοιμασίας του διδακτικού προσωπικού (Στεργίου, 2001, σσ. 110-116).

Η αφήγηση συγκροτείται γύρω από μια συνεχή αναδρομή στο πρόσφατο ηρωικό παρελθόν της πατρίδας, το οποίο λειτουργεί ως σημείο αναφοράς και πηγή νομιμοποίησης της παρούσας εμπειρίας, ενώ η μαθητεία που συντελείται στις χώρες φιλοξενίας, μέσα από τη συμμετοχή στην ανοικοδόμηση του σοσιαλισμού, καλλιεργεί ένα κλίμα προσδοκίας και αισιοδοξίας και ενισχύει την πίστη σε μια μελλοντική κοινωνική και πολιτική μεταμόρφωση της πατρίδας (Μποντίλα, 2000, σ.σ. 5-6). Η προσφυγική συνθήκη θεωρείται ως μεταβατικό στάδιο και στο πλαίσιο αυτό συγκροτούνται θεσμοί εκπαίδευσης (για να μάθουν τα παιδιά να διαβάζουν και να γράφουν), φροντίδας και

συλλογικής δραστηριότητας, όπως σχολικές μονάδες, παιδικοί σταθμοί και αθλητικοί σύλλογοι, ενώ παράλληλα αναπτύσσεται εκδοτική δραστηριότητα μέσω της παραγωγής και διάδοσης ελληνόγλωσσων βιβλίων και εντύπων, ενισχύοντας τη διατήρηση της γλώσσας και της πολιτισμικής συνέχειας (Μαραντζίδης, 2023, σελ. 319). Η εκπαίδευση προβάλλεται ως εμπειρία ασφάλειας, καθολικής μόρφωσης και κοινωνικής ανόδου για παιδιά φτωχών, αγροτικών, κυρίως, οικογενειών, ενώ υπογραμμίζεται η πρόσβαση στη σχολική γνώση, την υγειονομική φροντίδα και τη συλλογική ζωή ως αντιστάθμισμα της πολεμικής βίας. Η διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας, η σύνδεση με την πατρίδα και η ελπίδα (ή ακόμα και η πεποίθηση) του επαναπατρισμού βοηθά στην ένταξη σε μια κοινότητα- που αν και είναι ανομοιογενής- μοιράζεται την αυτή συλλογική μνήμη και ένα κοινό όραμα, ενώ στο πλαίσιο της προσπάθειας συντήρησης της εθνικής ταυτότητας, οι αρχές των χωρών υποδοχής δεν επέτρεπαν τη φιλοξενία ή την υιοθεσία των παιδιών (Μαραντζίδης & Τσίβος, 2012, σελ. 139). Οι συγκεκριμένες ενέργειες γίνονται σε χώρες και περιβάλλοντα που αντιμετωπίζουν σημαντικές οικονομικές δυσκολίες, καθώς όλα τα κράτη προσπαθούν να ανακάμψουν μετά τον πόλεμο και σε κάθε περίπτωση η εκπαίδευση των προσφυγόπουλων δεν είναι δυνατόν να είναι ασύμβατη με τα σχολικά συστήματα των χωρών υποδοχής. Ωστόσο, και αυτή η αφήγηση συχνά λειτουργεί απολογητικά, αποσιωπώντας όψεις πειθαρχίας και ιδρυματικού ελέγχου που ενσωματώνονται στο εκπαιδευτικό σύστημα των σοσιαλιστικών καθεστώτων, ανταποκρινόμενα σε ένα σαφώς προσδιορισμένο ιδεολογικό πλαίσιο. Στις παιδουπόλεις η Δεξιά αξιοποιεί την εκπαίδευση ως μηχανισμό συστηματικής ιδεολογικής διαμόρφωσης, προσανατολισμένο στη δημιουργία φασιστικού και αντικομμουνιστικού αξιακού πλαισίου, ενώ στις ανατολικές χώρες τα παιδιά διδάσκονται την αγάπη για την πατρίδα τους και τις παραδόσεις της , με μαθήματα και βιβλία στην ελληνική γλώσσα, ενώ ταυτόχρονα λαμβάνουν πολιτική και ηθική αγωγή θεμελιωμένη σε δημοκρατικές και αντιφασιστικές αρχές (Γκριτζώνας, 1998, σ.σ. 97- 99). Η ιδεολογική διαπαιδαγώγηση (ή χειραγώγηση) αναγνωρίζεται, αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο παιδαγωγικής μέριμνας και κοινωνικής ένταξης.

Η κυρίαρχη μεταπολεμική αντικομμουνιστική αφήγηση προσλαμβάνει την εκπαίδευση των παιδιών ως στοιχείο ιδεολογικής αλλοτρίωσης, παρουσιάζοντας τα σχολεία και τα παιδικά ιδρύματα των σοσιαλιστικών χωρών ως μηχανισμούς βίαιης πολιτικής κατήχησης και αποεθνικοποίησης, όπου η παιδική ηλικία μετατρέπεται σε πεδίο πειραματισμού του κομμουνιστικού κράτους πάνω στον «νέο άνθρωπο». Στο πλαίσιο αυτό «το παιδομάζωμα» αποτέλεσε μέρος μιας συνειδητής προσπάθειας «άνομων αρπάγων των αθώων» (Ομάδα Ελληνίδων Βορείου Ελλάδος, 1950, σελ.61) να διαμορφώσουν μια νέα γενιά πολιτικά προσανατολισμένων και ιδεολογικά αφοσιωμένων υποστηρικτών, καθώς τα παιδιά εκπαιδεύονται στις Λαϊκές Δημοκρατίες ώστε να λειτουργήσουν ως μελλοντικά στελέχη ενός εν δυνάμει κομμουνιστικού καθεστώτος στην Ελλάδα. Η εκπαίδευση παρουσιάζεται αποκλειστικά προσανατολισμένη στη μετάδοση της κομμουνιστικής ιδεολογίας,

ερμηνευόμενη ως απειλή για την εθνική και οικογενειακή συνοχή και ως απόπειρα αποξένωσης των παιδιών από την ελληνική ταυτότητα και το γονεϊκό περιβάλλον, αφού οι νέοι «γενίτσαροι» είναι ικανοί να στραφούν ενάντια ακόμα και στους ίδιους τους γονείς τους (Βόγλης, 2021,σελ. 325). Σε αυτή την οπτική, το σχολείο απογυμνώνεται από κάθε διάσταση φροντίδας και παιδαγωγικής μέριμνας και αναδεικνύεται αποκλειστικά ως όργανο χειραγώγησης, ενώ τα παιδιά εμφανίζονται ως παθητικά υποκείμενα οργανωμένης πολιτικής βίας. «Βομβαρδίζονται» με μαρξιστικές ιδέες και η εκπαίδευση χρησιμοποιείται ως εργαλείο πολιτισμικής απορρύθμισης και ιδεολογικής ανακατασκευής της ταυτότητας, αποκόβοντάς τα από τη θρησκεία, τη μητρική γλώσσα και τις εθνικές παραδόσεις -με στόχο την αποδυνάμωση των φυλετικών και εθνικών γνωρισμάτων- και οπλίζοντάς τα ιδεολογικά εναντίον των ίδιων των οικογενειών τους (Μανούκας, 1969, σελ. 19). Υπακούοντας στην αυτή οπτική – αλλά σε όψιμο χρόνο- και με την επίκληση της αφήγησης του Μανούκα, ο Γιαννάκενας απαντά στον Μαργαρίτη ότι η μεταφορά των παιδιών συνδέεται με την επιθυμία του αφελληνισμού τους και η σύγκριση της πρακτικής με τις παιδουπόλεις της Φρειδερίκης χρησιμοποιείται για να αποσείσει το ηθικό και πολιτικό βάρος των εαμικών επιλογών μέσω μιας ανισομερούς σύγκρισης ετερόκλητων περιπτώσεων (Γιαννάκενας, 2007, σελ. 92). Αποσιωπάται βέβαια το γεγονός ότι σημαντικό μέρος των παιδιών ήταν σλαβομακεδονικής καταγωγής και η μετακίνησή τους ήταν κατά κύριο λόγο συναινετική (Βόγλης, 2021, σελ. 325).

Η εκπαίδευση των παιδιών δεν μπορεί παρά να αντανakλά τον αξιακό κώδικα αυτών που την παρέχουν και σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί να ιδωθεί μόνο ως ιδεολογική χειραγώγηση. Η διαπαιδαγώγηση στις λαϊκές δημοκρατίες στόχευε στην προσαρμογή στο σοσιαλιστικό εκπαιδευτικό περιβάλλον, ενώ παράλληλα φρόντιζε για την διατήρηση της ελληνικότητας (Καλύβας & Μαραντζίδης, 2016, σελ. 452). Η αποκλειστική απόδοση της παιδικής μέριμνας σε πολιτικά κίνητρα συνιστά ερμηνευτική υπεραπλούστευση, καθώς αποσιωπά ή υποτιμά την παρουσία ανθρωπιστικών και ηθικών κινήτρων που ενδέχεται να συνυπάρχουν με τις πολιτικές στοχεύσεις. Περαιτέρω οι εμπειρίες είναι μεταβλητές από χώρα σε χώρα (Γιουγκοσλαβία, Πολωνία, Τσεχοσλοβακία), αφού η διαπαιδαγώγηση δύναται να απαντά και σε εθνικά ζητούμενα της χώρας υποδοχής. Το πλαίσιο αυτό περιπλέκεται περαιτέρω και από τις πολιτικές ανακατατάξεις που προκάλεσε η σύγκρουση μεταξύ Τίτο και Στάλιν, αλλά και από τη βαρύτητα του μακεδονικού ζητήματος στο πλαίσιο των σχέσεων Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας. Η δεύτερη επιδιώκει την πλήρη αφομοίωση των παιδιών , την ενίσχυση της εθνικής τους αυτοαντίληψης ως Μακεδόνων και την διαπαιδαγώγησή τους ως τέτοιων, με στόχο την εξυπηρέτηση της αλυτρωτικής της πολιτικής στο χώρο των Βαλκανίων (Λαγάνη, 2005, σ.σ145-146). Με την υποχρεωτική για όλους εκμάθηση της σλαβομακεδονικής γλώσσας, την απόκρυψη του πραγματικού αριθμού των προσφυγόπουλων και την ακούσια κράτηση ή τον χωρισμό τους από τις οικογένειές τους εμπλέκει τα παιδιά στους

πολιτικούς της σχεδιασμούς ως εργαλεία στόχευσης, υποδηλώνοντας την έμφαση που αποδίδει στις γεωπολιτικές προεκτάσεις του ζητήματος (Καλύβας & Μαραντζίδης, 2016, σελ. 453).

Οι δύο αφηγήσεις, παρά την αντίθεσή τους υπακούουν στην ίδια εσωτερική λογική και καταλήγουν στο ίδιο αποτέλεσμα. Τα παιδιά απεικονίζονταν ως παθητικά εργαλεία χωρίς φωνή και βούληση, εξυπηρετώντας περισσότερο τις εκάστοτε πολιτικές σκοπιμότητες παρά τα πραγματικά τους συμφέροντα (Danforth & Van Boeschoten, 2012, σ.σ. 40-41). Η πιο ψύχραιμη ιστοριογραφική παραγωγή προσεγγίζει την εκπαίδευση των παιδιών του Ελληνικού Εμφυλίου στο πλαίσιο της ιστορίας της παιδικής ηλικίας, της προσφυγικής εμπειρίας και των θεσμών πρόνοιας, αναγνωρίζοντάς τη ως πεδίο όπου συνυπάρχουν πρακτικές προστασίας και μηχανισμοί εξουσίας. Το σχολείο λειτούργησε αφενός ως χώρος σταθερότητας, φροντίδας και εκπαιδευτικής ένταξης για παιδιά που είχαν υποστεί τον εκτοπισμό και τη βία, αφετέρου, όμως, ως θεσμός πειθαρχίας, πολιτικής κοινωνικοποίησης και αναδιαμόρφωσης ταυτοτήτων. Όσον αφορά στους Σλαβομακεδόνες το ΚΚΕ τους αναγνωρίζει ως ξεχωριστή εθνική μειονότητα και φροντίζει για τη διαφύλαξη των πολιτισμικών τους χαρακτηριστικών με τη διδασκαλία της μητρικής τους γλώσσας παράλληλα με την ελληνική, την έκδοση ξεχωριστών σχολικών βιβλίων και περιοδικών και την τήρηση ιδιαίτερου εορτολόγιου με αναφορές στην ιστορική τους παράδοση. Αν και τα εθνικά χαρακτηριστικά των Σλαβομακεδόνων διαφοροποιούνταν από τα ελληνικά, αμφότερα υπάγονταν στο υπερκείμενο πλαίσιο της σοσιαλιστικής ιδεολογίας, η οποία λειτουργούσε ως κοινός παρονομαστής και ανώτατο σημείο αναφοράς, αποκλείοντας με αυτόν τον τρόπο κάθε προοπτική πολιτικής ή εδαφικής εθνικής ολοκλήρωσης (Στεργίου, 2001, σ.σ. 120-121). Τα παιδιά εντάσσονται σε μια ευρύτερη προσπάθεια διαμόρφωσης της ιδεολογικής συγκρότησης και της κοινωνικής ταυτότητας των μελλοντικών πολιτών, που θα συμβάλουν στη μεταπολεμική ανασυγκρότηση της χώρας, σύμφωνα με το όραμα κάθε αντιμαχόμενης πλευράς. Μεγάλωναν σε έντονα πολιτικοποιημένα περιβάλλοντα και σε καθεστώς πειθαρχίας, αλλά είχαν ταυτόχρονα πρόσβαση σε εκπαίδευση και δυνατότητες επαγγελματικής εξέλιξης που συχνά δεν ήταν εφικτές στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, εξαιτίας των πολεμικών συνθηκών (Boeschoten v. Riki & Danforth M. L., 2015, σελ. 150). Υπό αυτή την οπτική, η εκπαίδευση των παιδιών στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες εντάσσεται στον ιστοριογραφικό πόλεμο του Εμφυλίου όχι μόνο ως αντικείμενο διερεύνησης των γεγονότων, αλλά κυρίως ως πεδίο ανάλυσης των τρόπων με τους οποίους η παιδική ηλικία εργαλειοποιήθηκε εκ των υστέρων ως ηθικό και πολιτικό τεκμήριο, αποκαλύπτοντας τη βαθιά πολιτικοποίηση της πρόνοιας και της εκπαίδευσης στον 20ό αιώνα. Παράλληλα αναδεικνύεται και η δυσχέρεια της ιστοριογραφίας να αποδώσει στα παιδιά τον ρόλο ενεργών ιστορικών υποκειμένων και όχι απλώς συμβολικών φορέων μιας σύγκρουσης που παραμένει ανοιχτή στη μνήμη και την ερμηνεία.

B.3: Πόσα παιδιά μετακινήθηκαν ;

Αντικείμενο ιστοριογραφικής συζήτησης αποτελεί και ο αριθμός των παιδιών που μετακινήθηκαν, καθώς το εύρος των εκτιμήσεων είναι μεγάλο και η διαφωνία αφορά τόσο στην ακρίβεια των καταλόγων μεταφοράς και στην καταμέτρηση ή μη των παιδιών που μετακινήθηκαν μέσω του Ερυθρού Σταυρού ή των οργανώσεων της κυβέρνησης, όσο και – κυρίως – στο ποια παιδιά θεωρούνται μέρος του «παιδομαζώματος»: μόνο αυτά που μετέφερε ο ΔΣΕ ή και όσα μετακινήθηκαν στις «παιδικές πόλεις» της βασιλίσσας; Στο πλαίσιο αυτό ο αριθμός των παιδιών δεν αποτελεί απλό στατιστικό πρόβλημα ή ουδέτερο αριθμητικό δεδομένο που εκτιμάται διαφορετικά λόγω έλλειψης επαρκούς τεκμηρίωσης, αλλά αναδεικνύεται σε ιστοριογραφικό διακύβευμα στη βάση αντιθετικών ερμηνευτικών επιλογών. Οι αριθμοί αξιοποιούνται για να ενισχύσουν ή να αμφισβητήσουν τον χαρακτηρισμό του παιδομαζώματος ως «αρπαγής», «εκκένωσης», «διάσωσης» ή «μέτρου προστασίας», λειτουργούν ως δείκτες της κλίμακας και του βαθμού οργάνωσης της πρακτικής, ενώ επηρεάζουν ουσιαστικά και την αποτίμηση των κινήτρων και των προθέσεων των εμπλεκόμενων φορέων.

Η διαφωνία γύρω από τους αριθμούς εκκινεί από το ποιο υλικό θεωρείται έγκυρο, καθώς διαφορετικές πηγές οδηγούν σε διαφορετικά αποτελέσματα. Διαθέσιμο υλικό αποτελούν οι κατάλογοι του ΔΣΕ και των Λαϊκών Δημοκρατιών – που συχνά είναι αποσπασματικοί –, οι κρατικές ελληνικές πηγές – που σε ορισμένες περιπτώσεις διογκώνουν τους αριθμούς εντάσσοντάς τους στη ρητορική καταγγελίας του κομμουνιστικού στρατοπέδου – και οι διεθνείς οργανισμοί, που επίσης αδυνατούν να είναι πολιτικά αποστασιοποιημένοι. Η επιλογή της πηγής προς χρήση προκαθορίζει εν πολλοίς και το αριθμητικό αποτέλεσμα και αποτελεί από μόνη της μια ερμηνεία. Ο ιστορικός οφείλει πρώτα να απαντήσει στο ερώτημα «ποια παιδιά μετράνε», καθώς αν η μέτρηση περιοριστεί αποκλειστικά στις μετακινήσεις παιδιών από τον ΔΣΕ προς τις Λαϊκές Δημοκρατίες, ο αριθμός είναι μικρότερος και πιο συγκεκριμένος. Αν αντίθετα, ενταχθούν στο ίδιο ερευνητικό πλαίσιο οι μετακινήσεις μέσω διεθνών οργανισμών ή οι «παιδικές πόλεις» που οργανώθηκαν από το κράτος και τη βασιλική πρόνοια, το συνολικό μέγεθος μεταβάλλεται ριζικά. Ο αριθμός, επομένως, εξαρτάται από το ερμηνευτικό σχήμα και όχι το αντίστροφο.

Η πλειονότητα των ιστορικών και προσωπικές μαρτυρίες, συγκλίνουν στην εκτίμηση ότι ο αριθμός των παιδιών που μετακινήθηκαν κατά την περίοδο του Εμφυλίου από τους κομμουνιστές ανέρχεται περίπου σε 25.000, ενώ η κυβερνητική πλευρά ανεβάζει τον αριθμό αυτόν σε 28.000 παιδιά (Βουρνάς, 1981, σελ. 397 & Σέρβος, 2001, σελ. 158 & Γιαννάκενας, 2007, σελ. 92 & Μαργαρίτης, 2006, σελ. 613 & Ristović, 2008, σελ. 12 & Woodhouse, 2012, σελ. 339 & Γκριτζώνας, 1998, σελ. 53 & Μποντίλα, 2000, σελ. 8). Ο Μαραντζίδης αναφέρεται σε ένα εύρος 15.000–25.000 παιδιών που μετακινήθηκαν την περίοδο 1948–1949 (Μαραντζίδης, 2010, σελ. 141), ενώ στο έργο

των Καλύβα και Μαραντζίδη ο συνολικός αριθμός προσδιορίζεται με μεγαλύτερη ακρίβεια στα 28.296 παιδιά, εκ των οποίων 11.000–12.000 μετακινήθηκαν στη Γιουγκοσλαβία (Καλύβας & Μαραντζίδης, 2016, σελ. 446 & Ristonić, 2008, σελ. 10) και 5.185 στην Τσεχοσλοβακία έως το τέλος του 1949 (Μαραντζίδης, Τσίβος, 2012, σελ. 138). Η Λαγάνη αναφέρει ότι στις αρχές του 1950 11.600 παιδιά βρίσκονται στην Γιουγκοσλαβία (στην πλειοψηφία τους σλαβόφωνα) και 17.902 στις λοιπές σοσιαλιστικές χώρες (Λαγάνη, 2005, σ.σ. 126-127). Μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου, καταγράφονται περίπου 27.000 ανήλικοι να διαμένουν σε χώρες του σοσιαλιστικού χώρου. Ο αριθμός αυτός περιλαμβάνει τόσο παιδιά που είχαν μετακινηθεί σε προγενέστερο χρονικό στάδιο, στο πλαίσιο οικογενειακών μεταναστεύσεων — κυρίως προς τη Γιουγκοσλαβία — όσο και περίπου 20.000 ανηλίκους που μεταφέρθηκαν μέσω οργανωμένων διαδικασιών από τον Δημοκρατικό Στρατό κατά την περίοδο των συγκρούσεων (Βόγλης, 2021, σελ. 325). Η Τασούλα Βερβενιώτη μειώνει τον αριθμό σε 13.000–15.000 παιδιά, καθώς δεν συμπεριλαμβάνει στο πλήθος αυτό τα παιδιά που πολέμησαν στον ΔΣΕ (Βερβενιώτη, 2005, σ.σ. 109-110). Για τον Μανούκα ο αριθμός των παιδιών ανέρχεται στα 50.000 (Μανούκας, 1969, σελ. 22).

Αντίστοιχα, ως προς τις παιδουπόλεις της Φρειδερίκης, οι εκτιμήσεις στη σχετική ιστοριογραφία για τα παιδιά που φιλοξενήθηκαν σε αυτές κυμαίνονται μεταξύ 20.000 και 25.000, ενώ επισημαίνεται ότι ο αριθμός αυτός αποδίδεται συστηματικά μειωμένος, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας να εμφανιστεί ελάσσων σε σχέση με τον αριθμό των παιδιών που μετακινήθηκαν από την πλευρά των ανταρτών (Μαργαρίτης, 2006, σελ. 613). Ο Βόγλης υπολογίζει τον αριθμό των παιδιών που έφτασαν στις παιδουπόλεις σε 18.000 (2021, σελ.324), ο Γιαννάκενας σε 20.000 (2007, σελ. 92), ο Ristonić εκτιμά ότι έως το τέλος του 1948 είχαν μεταφερθεί στις παιδουπόλεις περίπου 14.700 παιδιά, ενώ η Βερβενιώτη κάνει αναφορά για 13.855 παιδιά σε 53 παιδουπόλεις τον Νοέμβριο του 1949 (2012, σελ. 264). Τέλος, οι Καλύβας και Μαραντζίδης ανεβάζουν τον συνολικό αριθμό των παιδιών που εντάχθηκαν στις παιδουπόλεις στις 25.000 (2016, σελ. 448) και πάντως αυτά είναι απείρως πολλαπλάσια του επίσημου αριθμού (Μαργαρίτης, 2006, σελ. 614), γεγονός που δύναται να υποδηλώνει ότι η κρατική πλευρά δεν επιθυμούσε να δημοσιοποιήσει ακριβή στοιχεία.

Το εύρος των υπολογισμών – από 15.000 έως σχεδόν 30.000 παιδιά – καταδεικνύει αφενός την έλλειψη ενιαίου και πλήρους μητρώου καταγραφής και αφετέρου την πολυπλοκότητα του ίδιου του φαινομένου, το οποίο περιλαμβάνει διαφορετικούς τύπους μετακίνησης – οργανωμένη μεταφορά, οικογενειακή φυγή, προσωρινή ή μόνιμη εγκατάσταση – και χαρακτηρίζεται από συνεχή κινητικότητα. Η αδυναμία της ιστοριογραφίας να συγκλίνει σε έναν κοινά αποδεκτό αριθμό δεν είναι απλώς μεθοδολογικό πρόβλημα, αλλά αποτελεί από μόνη της ιστορικό τεκμήριο διαρκούς πολιτικοποίησης του ζητήματος. Η σε μεγάλο βαθμό σύγκλιση της πλειονότητας των μελετητών γύρω από τον αριθμό των περίπου 25.000 παιδιών του «παιδομαζώματος» υποδηλώνει έναν άτυπο

ιστοριογραφικό «μέσο όρο», ο οποίος λειτουργεί περισσότερο ως ερμηνευτικό σημείο αναφοράς παρά ως ακριβές μέγεθος. Πάντως, η κλίμακα αυτή καθεαυτή συνηγορεί υπέρ της μαζικότητας του φαινομένου. Ιδιαίτερη σημασία έχει η κατανομή των παιδιών ανά χώρα υποδοχής. Η συγκέντρωση 11.000–12.000 παιδιών στη Γιουγκοσλαβία και άνω των 5.000 στην Τσεχοσλοβακία δείχνει ότι η μετακίνηση δεν ήταν αποσπασματική, αλλά οργανωμένη και γεωγραφικά ιεραρχημένη, μαρτυρώντας την ύπαρξη δομών φιλοξενίας μεγάλης κλίμακας και διεθνή συντονισμό. Ανάλογο εύρος και παρόμοια ασάφεια παρουσιάζουν τα νούμερα που αφορούν στις παιδουπόλεις της Φρειδερίκης. Η εκτίμηση για 14.700 έως 25.000 παιδιά καταδεικνύει ότι και εδώ απουσιάζει ενιαία και διαφανής καταγραφή. Το γεγονός ότι οι υψηλότερες εκτιμήσεις προσεγγίζουν ή ισοσκελίζουν τους αριθμούς των παιδιών που μετακινήθηκαν από την πλευρά των ανταρτών υποδηλώνει ότι, σε καθαρά ποσοτικούς όρους, οι δύο πολιτικές διαχείρισης του παιδικού πληθυσμού ήταν συγκρίσιμες κλίμακας. Η διαπίστωση αυτή αποκλείει οποιαδήποτε μονόπλευρη καταγγελτική ανάγνωση και υπονομεύει αφηγήσεις που επιχειρούν να παρουσιάσουν τη μία πλευρά ως θύτη και την άλλη ως θύμα. Η αριθμητική τεκμηρίωση συνιστά επομένως αναγκαία, όχι όμως επαρκή συνθήκη για την κατανόηση του φαινομένου, καθώς η εμπειρία κάθε παιδιού ως ιστορικού υποκειμένου υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια της στατιστικής ανάλυσης.

B.4: Η βιωμένη εμπειρία της καθημερινότητας των παιδιών

*χαιρετούμεν τα τέκνα των Ελλήνων
αγωνιστών της ελευθερίας*

Η ιστοριογραφία δεν κατέληξε σε ενιαία εικόνα ούτε για τον τρόπο ζωής των παιδιών του «παιδομαζώματος» στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες. Αντίθετα, οι ερμηνείες που έχουν διατυπωθεί παρουσιάζουν βαθιές αποκλίσεις, αντικατοπτρίζοντας τόσο τα ανοιχτά πολιτικά τραύματα της εμφύλιας σύγκρουσης όσο και τις διαδοχικές αναπλαισιώσεις της ιστορικής μνήμης στις δεκαετίες που ακολούθησαν. Στο πλαίσιο της μεταπολεμικής αντικομμουνιστικής ερμηνείας, η ζωή των παιδιών αυτών αποδίδεται ως διαδικασία βίαιης ρήξης με κάθε στοιχείο του προηγούμενου κόσμου τους. Τα ιδρύματα όπου φιλοξενήθηκαν περιγράφονται ως αδιαπέραστοι χώροι ελέγχου, μέσα στους οποίους η πολιτική κατήχηση ήταν διαρκής και συστηματική, η θρησκευτική έκφραση απαγορευμένη, η οικογενειακή επαφή αδύνατη και η μητρική γλώσσα περιθωριοποιημένη. Με αυτή τη θεώρηση η εκπαίδευση και η κοινή καθημερινότητα αντιμετωπίζονται ως μηχανισμοί διαμόρφωσης μιας νέας ιδεολογικής ταυτότητας, με το παιδί να νοείται ως πρώτη ύλη για την κατασκευή του «νέου κομμουνιστικού ανθρώπου».

Σύμφωνα με την συντηρητική ιστοριογραφία τα παιδιά αντιμετωπίζουν κακές συνθήκες διαβίωσης στις χώρες υποδοχής, δέχονται έντονη ψυχολογική πίεση σε δομές ιδρυματικής οργάνωσης και βιώνουν απομόνωση από τις οικογένειές τους, σε μια ευαίσθητη για τη συναισθηματική τους συγκρότηση ηλικία. Στη Γιουγκοσλαβία, η οργάνωση της ζωής των παιδιών διαμορφώθηκε υπό την επίδραση σοβιετικών παιδαγωγικών και διοικητικών προτύπων, τα οποία μεταφέρθηκαν και εφαρμόστηκαν στα ιδρύματα υποδοχής. Στη Βουλγαρία, οι συνθήκες στέγασης υπήρξαν ιδιαίτερα αντίξοες καθώς τα παιδιά εγκαταστάθηκαν σε κτίρια που δεν πληρούσαν τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις αξιοπρεπούς διαβίωσης και παρέπεμπαν περισσότερο σε χώρους κράτησης παρά σε περιβάλλοντα παιδικής φροντίδας, αφού επρόκειτο κατά κύριο λόγο για εγκαταλελειμμένους στρατιωτικούς χώρους, υπόστεγα και παλαιά μοναστήρια. Οι συνθήκες αυτές αντανakλούσαν άμεσα και την ποιότητα της συνολικής μέριμνας που παρεχόταν στα παιδιά: η διατροφή ήταν ανεπαρκής, ο ιματισμός ελλιπής και οι υγειονομικές συνθήκες διαμορφώνονταν σε επίπεδα που δύσκολα μπορούν να χαρακτηριστούν συμβατά με τις βασικές ανάγκες της παιδικής ηλικίας (Μανούκας, 2005, σ.σ. 34-35).

Στη Ρουμανία, οι υλικές συνθήκες στέγασης κρίνονται συγκριτικά ικανοποιητικές, καθώς τα κτίρια που διατέθηκαν για την υποδοχή των παιδιών ήταν σε καλή κατάσταση. Ωστόσο, η σωματική ελευθερία των παιδιών παρέμενε ουσιαστικά περιορισμένη, με αποτέλεσμα η καθημερινότητά τους να φέρει έντονα χαρακτηριστικά εγκλεισμού, ενώ η χρηματοδότηση των ιδρυμάτων αποδείχθηκε ανεπαρκής για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών τους, τόσο από πλευράς ποσότητας όσο και ποιότητας. Στην Τσεχοσλοβακία, οι πλημμελείς συνθήκες υγιεινής και η γενικότερη υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου στα ιδρύματα υποδοχής είχαν άμεσες και σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία των παιδιών. Χαρακτηριστικό τεκμήριο της κατάστασης αυτής αποτελεί η εκδήλωση κρουσμάτων τυφοειδούς πυρετού, η οποία καταδεικνύει με τον πλέον εύγλωττο τρόπο το χάσμα μεταξύ των επίσημων διακηρύξεων περί προστασίας και της πραγματικότητας που βίωναν τα παιδιά καθημερινά (Μανούκας, 2005, σ.σ. 35-36). Περαιτέρω στη Βουλγαρία, οι προηγούμενες ενδοβαλκανικές αντιθέσεις και εντάσεις αποτέλεσαν ανασταλτικό παράγοντα για την ομαλή και ταχεία κοινωνική ένταξη των προσφύγων. Στην Αν. Γερμανία οικοδεσπότες είναι οι μέχρι πρόσφατα κατοχικές δυνάμεις, ενώ στο Ουζμπεκιστάν οι συγκεκριμένοι πληθυσμοί υποβλήθηκαν σε καθεστώς αυστηρής πειθαρχίας στρατιωτικού τύπου και συστηματικής απομόνωσης, καθώς προορίζονταν να αποτελέσουν φθινό εργατικό δυναμικό για τις ανάγκες της βιομηχανικής ανάπτυξης της περιοχής (Μαραντζίδης, 2023, σ.σ. 317-318). Η Τσεχοσλοβακία δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην εκπαίδευση και την κοινωνική ένταξη και επιδιώκει την διατήρηση της εθνικής ταυτότητας και όχι την πολιτιστική αφομοίωση (Μαραντζίδης, Τσίβος, 2012, σ.σ. 139). Το αυτό υιοθετεί και η Ουγγαρία.

Η καθημερινή ζωή των παιδιών ακόμα και στις χώρες προσωρινής φιλοξενίας – στον πρώτο σταθμό του ταξιδιού τους- οργάνωθηκε γύρω από ένα σταθερό πρόγραμμα που περιελάμβανε

μαθήματα, πολιτιστικές δραστηριότητες και παιχνίδια. Η οργάνωση αυτή στόχευε αφενός στο να καλλιεργήσει αξίες όπως η πειθαρχία, το καθήκον και η συλλογική ευθύνη (αξίες που συναρτώνται με τη δράση των γονέων τους) και αφετέρου να βοηθήσει τα παιδιά να αντιμετωπίσουν πιο εύκολα την απουσία της οικογένειας και την απώλεια της πατρίδας τους (Μποντίλα, 2000, σ.σ. 5-6). Όταν φτάνουν στον τελικό τους προορισμό γίνονται δεκτά με έντονο ενθουσιασμό, ως «παιδιά αγωνιστών», ενώ η εγκατάστασή τους οργανώνεται σε ιδιαίτερα επαρκείς κτηριακές υποδομές και σε οικίες που ανήκαν σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Για τη φιλοξενία των ελληνόπουλων, όλες οι ανατολικές χώρες διέθεσαν τα πιο καλαίσθητα κτίρια και τα σημαντικότερα οικοδομήματά τους, σε προνομιακές τοποθεσίες, ακόμα και «μεσαιωνικούς πύργους φεουδαρχών» (Μητσόπουλος, 2005, σελ.76). Δημιουργήθηκαν παιδικοί σταθμοί σε περιοχές φυσικής ομορφιάς, κοντά στη θάλασσα ή στο βουνό, συχνά σε αρχοντικές κατοικίες και παλάτια που παλαιότερα ανήκαν σε βασιλικές οικογένειες ή εύπορους αστούς και στη συνέχεια πέρασαν στη διαχείριση του κράτους (Μποντίλα, 2000,σ.σ. 9-10). Παράλληλα, διαμορφώθηκαν οι αναγκαίες προϋποθέσεις για τη συστηματική εκπαίδευσή τους και την απόκτηση επαγγελματικών γνώσεων και δεξιοτήτων, γεγονός που συνέβαλε καθοριστικά στην κοινωνική τους ενσωμάτωση και στη μελλοντική αποκατάστασή τους (Μαραντζίδης, Τσίβος, 2012, σελ. 139). Τα παιδιά λαμβάνουν κοινωνική στήριξη και υγειονομική φροντίδα, καθώς τα περισσότερα αντιμετώπιζαν σημαντικά προβλήματα, απότοκο των κακουχιών και του υποσιτισμού. Αν συνυπολογίσουμε και τα σοβαρά ψυχολογικά προβλήματα που βίωναν λόγω της έλλειψης σταθερού περιβάλλοντος, η φροντίδα αυτή και η αποδοχή αποδεικνύονται απολύτως απαραίτητες για την ψυχολογική τους αποκατάσταση, στο μέτρο βέβαια που αυτό ήταν δυνατό. «Πουθενά μα πουθενά δεν παρουσιάστηκαν κακές συμπεριφορές ή έστω αρνητικές εκδηλώσεις προς τα παιδιά από τους κατοίκους των χωριών» (Μητσόπουλος, 2005, σελ.79). Αν και η κοινωνική ένταξή τους δεν ήταν εύκολη, αφού ήταν σε πολύ ευαίσθητη ηλικία, μακριά από τις οικογένειές τους και σε περιβάλλοντα ξένα, έγινε προσπάθεια να δοθεί στα παιδιά χαρά και αγάπη και η ανάμνηση της στοργής αυτής τα συνόδευε για δεκαετίες αργότερα (Ristovic, 2008, σ.σ. 63-64,75 & Μητσόπουλος, 2005, σελ.79). Οι αστοχίες, οι ελλείψεις και τα προβλήματα που παρατηρήθηκαν θεωρούνται σε μεγάλο βαθμό αναμενόμενα, δεδομένου του ιδιαίτερα μεγάλου αριθμού προσφύγων που οι χώρες κλήθηκαν να υποδεχθούν χωρίς να είναι επαρκώς προετοιμασμένες και εν μέσω της δυσχερούς μεταπολεμικής οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης. Η ανάληψη άλλωστε της φροντίδας των παιδιών από σοσιαλιστικές χώρες ερμηνεύεται ως έμπρακτη έκφραση της διεθνιστικής αλληλεγγύης και ως απόδειξη της κοινωνικής ανωτερότητας που αποδίδεται στο σοσιαλιστικό σύστημα (Μιχαλιού, 2020). Ωστόσο δεν θα πρέπει να υποτιμηθούν και οι αναφορές για πολύ κακές συνθήκες διαβίωσης (Ristovic, 2008, σ.σ. 69,73,81). Περαιτέρω τα παιδιά βιώνουν κυρίως μια εσωτερική ταυτοτική σύγκρουση μεταξύ δύο πατρίδων, αυτής της καταγωγής τους και του τόπου που διαβιώνει και ενηλικιώνονται. Η

σοσιαλιστική πατρίδα καλείται να επουλώσει τα τραύματα που δημιούργησε η χαμένη πατρίδα. Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού αργότερα τα οδηγεί σε μια ακόμα απώλεια πατρίδας.

Συνολικά, η ιστοριογραφία συγκλίνει όλο και περισσότερο στην παραδοχή ότι τα παιδιά δεν έζησαν ούτε σε έναν κόσμο καθαρής ιδεολογικής βίας ούτε σε ένα ιδεαλιστικό περιβάλλον αδιαμεσολάβητης φροντίδας. Αντίθετα, η καθημερινότητά τους διαμορφώθηκε μέσα σε θεσμούς που συνδύαζαν την προστασία με τον έλεγχο, καθιστώντας την εμπειρία τους κεντρικό πεδίο κατανόησης της πολιτικοποίησης της παιδικής ηλικίας στον 20ό αιώνα. Οι συνθήκες διαβίωσής τους παρουσίαζαν μεγάλη ποικιλία ανά ιδρυμα και χώρα, οι εμπειρίες είναι αποκλίνουσες και οι μαρτυρίες δεν γενικεύονται. Οι πιο ιστοριογραφικά ισορροπημένες προσεγγίσεις δίνουν έμφαση στην πολυπλοκότητα της εμπειρίας, στην ατελή διαδικασία ψυχικής αποκατάστασης και στη διαφοροποίηση της μνήμης ανάλογα με τις διαμορφωμένες συνθήκες. Τόσο στο πλαίσιο της φιλοξενίας και ανατροφής των παιδιών στις σοσιαλιστικές χώρες όσο και σε εκείνο της εγκατάστασής τους στις παιδουπόλεις, διαμορφώθηκαν συνθήκες που συνέβαλαν ουσιαστικά στην ανασυγκρότηση της καθημερινής τους ζωής και στην ανάκτηση ενός αισθήματος προσωπικής αξίας, ασφάλειας και αξιοπρέπειας. Μέσα από οργανωμένες δομές φροντίδας, εκπαίδευσης και κοινωνικής ένταξης, αρκετά από τα παιδιά φαίνεται ότι κατόρθωσαν, σε κάποιον βαθμό, να διαχειριστούν και να επουλώσουν τα τραυματικά βιώματα που συνδέονταν με τον πόλεμο, τον εκτοπισμό και την απώλεια του οικογενειακού περιβάλλοντος. Αν και η μεταγενέστερη αναφορά των ίδιων των παιδιών στην περίοδο αυτή εκφράζεται συχνά μέσα από αισθήματα νοσταλγίας (Καλύβας & Μαραντζίδης, 2016, σελ. 453), η μνήμη αυτή δεν υποδηλώνει απαραίτητα μια ενιαία ή κοινή εμπειρία για όλα τα παιδιά και δεν είναι απαραίτητα άμεση αντανάκλαση των αρχικών βιωμάτων, αλλά συνδέεται με τις σύνθετες διαδικασίες της μνήμης και αποτελεί προϊόν μεταγενέστερων ερμηνευτικών διεργασιών. Η θύμηση της περιόδου αυτής ως παρέχουσας ασφάλεια, προστασία και μόρφωση συγκρούεται με το τραύμα του αποχωρισμού και της πολιτικής εκμετάλλευσης και σε κάθε περίπτωση νοηματοδοτείται διαφορετικά από τα υποκείμενα που τη βίωσαν ή άλλοτε μπορεί να συμπεριλαμβάνει και τις δύο συναισθηματικές διαστάσεις της εμπειρίας.

Το δίπολο «θύματα ή προνομιούχα» αδυνατεί να αποδώσει την πολυπλοκότητα της εμπειρίας, καθώς η εμπειρία των παιδιών στις σοσιαλιστικές χώρες περιελάμβανε τόσο συνθήκες ασφάλειας και δυνατότητες κοινωνικής ανέλιξης, όσο και την επιβολή αυστηρών κανόνων, ιδρυματικής πειθαρχίας και έντονης πολιτικής διαμόρφωσης. Επίσης δεν ήταν ενιαία αλλά διαφοροποιείτο ανάλογα με τη χώρα εγκατάστασης, τις επιμέρους πολιτικές επιδιώξεις σε τοπικό επίπεδο (άλλοτε διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας και άλλοτε αφομοίωση) και τις ευρύτερες διεθνείς εξελίξεις. Η ρήξη Τίτο-Στάλιν επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τα παιδιά που φιλοξενούνταν στη Γιουγκοσλαβία, καθώς επέφερε μεταβολές τόσο στις συνθήκες διαβίωσής τους όσο και στον προσανατολισμό των πολιτικών που τα αφορούσαν. Παράλληλα, το μακεδονικό ζήτημα άσκησε

καθοριστική επίδραση στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης, στη γλωσσική κατεύθυνση και στη διαμόρφωση της ταυτότητας που καλλιεργούνταν σε κάθε επιμέρους πλαίσιο. Οι περισσότεροι από αυτούς τους παράγοντες –υλικοί, πολιτικοί και ταυτοτικοί- καθόρισαν εν πολλοίς τις δυνατότητες και τα αδιέξοδα της επιστροφής.

B5: Ο επαναπατρισμός

Μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, η διαδικασία επιστροφής των παιδιών, (όπως και του συνόλου των πολιτικών προσφύγων), εξελίχθηκε με βραδύ και σύνθετο τρόπο, συναντώντας πολλαπλά εμπόδια καθώς συνιστούσε ένα διεθνές ζήτημα. Ο επαναπατρισμός ανατέθηκε βάσει αποφάσεων του ΟΗΕ στον Ερυθρό Σταυρό και θα πραγματοποιούνταν μόνο με τη ρητή συναίνεση των γονέων τους για αυτό. Η κατάρτιση των σχετικών καταλόγων και ο ορισμός της ηλικίας των παιδιών ως τέτοιων γέννησαν πλείστες αμφισβητήσεις για την ορθότητα των στοιχείων και απέδωσαν ελάχιστα αποτελέσματα. Μέχρι το 1952 είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα περίπου 538 παιδιά (Μαργαρίτης, 2006, σ.σ. 611-612 & Baerentzen, 1992, σελ.164), «πολύ ομαλά και χωρίς καμία δυσκολία, αλλά αντίθετα με κάθε διευκόλυνση» (Μητσόπουλος, 2005, σελ. 81), ενώ σύμφωνα με τον Woodhouse από τα 28.000 παιδιά του παιδομαζώματος επέστρεψαν περίπου 1.000 (2012, σελ. 339). Η επίσημη κρατική πολιτική επέτρεπε τον επαναπατρισμό μόνο σε όσους αναγνωρίζονταν ως «Έλληνες το γένος», με αποτέλεσμα να αποκλείονται σε σημαντικό βαθμό πληθυσμοί σλαβομακεδονικής καταγωγής, ακόμα και αν με την πρόθεσή τους να επιστρέψουν αποδείκνυαν την ελληνική τους εθνική συνείδηση (Στεργίου, 2001, σελ. 121). Η κατάσταση αυτή μεταβλήθηκε ουσιαστικά μόλις μετά το 1982, όταν η αναθεώρηση του σχετικού νομοθετικού πλαισίου κατέστησε δυνατές πιο εκτεταμένες επιστροφές.

Σε επίπεδο ιστοριογραφικής ερμηνείας, διαπιστώνονται διαφορετικές οπτικές για το ζήτημα. Η συντηρητική ιστοριογραφία αποδίδει την ευθύνη για την καθυστέρηση ή την παρεμπόδιση της επιστροφής των παιδιών κυρίως στους κομμουνιστές και στις χώρες υποδοχής που αρνήθηκαν να συμμορφωθούν με τις αποφάσεις της Γ.Σ. του ΟΗΕ. Μεταξύ των χωρών του Ανατολικού Μπλοκ, μόνη η Γιουγκοσλαβία συμμορφώθηκε, επιστρέφοντας στην Ελλάδα μέρος των ανηλίκων που βρίσκονταν στην επικράτειά της. Έως το 1952 είχαν επιστρέψει από εκεί περίπου 500 παιδιά. Οι υπόλοιπες χώρες δεν προέβησαν στην επιστροφή κανενός εκ των παιδιών που βρίσκονταν στο έδαφός τους (Μανούκας, 2005, σελ. 153), γεγονός που δύναται εύκολα να εξηγηθεί στο πλαίσιο της διπλωματικής αναπροσαρμογής που ακολούθησε τη ρήξη Τίτο-Στάλιν του 1948. Στη συνέχεια επέστρεψαν κάποια παιδιά ακόμα από τις σοσιαλιστικές χώρες και πάντως τα περισσότερα παρέμειναν εκεί ακολουθώντας την τύχη των λοιπών πολιτικών προσφύγων, με τη μη επιστροφή τους να παραμένει «μελανό σημείο στην ιστορία της ανθρωπότητας» (Ομάδας Ελληνίδων Βορείου Ελλάδος, 1950, σελ. 63). Τα παιδιά που επέστρεψαν ήταν «εντελώς ξένα προς την πίστη, την

Πατρίδα και τους δικούς τους και η ψυχή τους ήταν διαποτισμένη με το δηλητήριο της ξένης προπαγάνδας, της σλαβικής». Ήταν παιδιά που είχαν διαπαιδαγωγηθεί με τρόπο που τα αποξένωσε από κάθε στοιχεία της ελληνικής ταυτότητας και διαμορφωθεί αποκλειστικά σύμφωνα με τις κομμουνιστικές αρχές (Παπαδημητράκοπούλου, 1978, σ.σ. 621-622).

Αντίθετα η αριστερή οπτική επισημαίνει τον περιοριστικό ρόλο του ελληνικού κράτους, το οποίο φέρεται να θέτει πολιτικά κριτήρια, αποκλείοντας ιδίως τα παιδιά οικογενειών με αριστερές πεποιθήσεις. Σύμφωνα με αυτή την ανάγνωση κύρια αιτία της παρατεταμένης εξορίας δεν είναι το ΚΚΕ ούτε οι χώρες υποδοχής, αλλά οι διατάξεις του ελληνικού αστικού κράτους που φαίνεται να φοβάται τα παιδιά που έχουν υποστεί χρόνια «ιδεολογική χειραγωγήση» για να γίνουν μελλοντικοί μαχητές για την «απελευθέρωση» της Ελλάδας. Περαιτέρω στη βάση της κρατικής πολιτικής της «ομογενοποίησης» του πληθυσμού, η άρνηση της Γιουγκοσλαβίας να παραδώσει τα σλαβόφωνα παιδιά αποδεικνύεται στην πράξη επωφελής για την κυβέρνηση. Συνακόλουθα και η επιστροφή από τις παιδουπόλεις είχε πολιτικές συνέπειες , γιατί η διάλυσή τους αποδομούσε την βάση της πολιτικής δράσης του παλατιού και της ίδιας της βασιλίσσας, η οποία αντλούσε πολιτικό ρόλο από την άσκηση φιλανθρωπίας (Βερβενιώτη, 2012, σελ.274).

Μια πιο ψύχραιμη προσέγγιση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο επαναπατρισμός αποτέλεσε μια ιδιαίτερα περίπλοκη διπλωματική διεργασία, επηρεασμένη καθοριστικά από τις εκάστοτε πολιτικές συγκυρίες και τις διεθνείς συμμαχίες, παρά από αμιγώς ανθρωπιστικές παραμέτρους. Με δεδομένο άλλωστε ότι τα αίτια της αποστολής των παιδιών ήταν περισσότερο στρατιωτικά παρά ανθρωπιστικά- στη βάση μιας ιδιόμορφης κοινωνικής πολιτικής (Καλύβας & Μαραντζίδης, 2016, σελ. 452) -, καθίσταται εύλογη η ουσιαστική εμπλοκή του ΚΚΕ στο ζήτημα του επαναπατρισμού. Το εγχείρημα ήταν από μόνο του εξαιρετικά σύνθετο, αφού οι γονείς ήταν διασκορπισμένοι στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ή είχαν σκοτωθεί ή ήταν αδύνατο να ταυτοποιηθούν από διοικητικές υπηρεσίες, για τις οποίες τα ελληνικά ονόματα παρέμεναν άγνωστα και δυσερμήνευτα (Μαραντζίδης, 2023, σελ.317). Το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο καλούνταν να επανενταχθούν ήταν σε μεγάλο βαθμό ασύμβατο με το αξιακό σύστημα και τις ιδεολογικές αρχές με τις οποίες διαπαιδαγωγήθηκαν πολιτικά και ηθικά, με αποτέλεσμα η προσαρμογή όσων επέστρεψαν να αποδειχθεί ιδιαίτερα δύσκολη. Αντίθετα, για τα «παιδιά της Φρειδερίκης» η προσαρμογή υπήρξε σημαντικά ομαλότερη, καθώς επέστρεψαν σε μια κοινωνία της οποίας τις αξίες και τα πρότυπα είχαν ήδη αφομοιώσει κατά τη διαμονή τους στις παιδουπόλεις (Καραθανάση, 2014, σελ. 519).

Ο επαναπατρισμός αποδείχθηκε συχνά μια δεύτερη εξορία, ιδιαίτερα για τα παιδιά που επέστρεψαν τη δεκαετία του 1950 στα χωριά τους. Έχοντας ζήσει χρόνια σε αστικά κέντρα της Ανατολικής Ευρώπης, επέστρεψαν σε αγροτικές κοινότητες που δεν αναγνώριζαν πλέον, ενώ το ελληνικό κράτος τα αντιμετώπιζε με καχυποψία, εμποδίζοντας την επαγγελματική και εκπαιδευτική

τους αποκατάσταση (Danforth & Van Boeschoten, 2012, σ.σ. 203–207). Για εκείνους που δεν επέστρεψαν ποτέ -κυρίως τους Μακεδόνες πρόσφυγες που απέκλεισε η ελληνική νομοθεσία- η πατρίδα επιβίωσε μόνο ως συλλογική μνήμη, χωρίς ποτέ να μετατραπεί σε βιώσιμη πραγματικότητα (Danforth & Van Boeschoten, 2012, σ.σ. 197–202). Για όσους επέστρεψαν ως ενήλικες τις δεκαετίες 1970 και 1980, η επιστροφή δεν ήταν ποτέ πλήρης και δεν σήμαινε κατ' ανάγκην επανένταξη, αφού είχαν διαμορφώσει ισχυρές νέες ταυτότητες και είχαν αφομοιωθεί σε άλλες κοινωνίες, χωρίς να ανήκουν πλήρως τελικά πουθενά (Danforth & Van Boeschoten, 2012, σελ. 212). Ο χρόνος αλλάζει τον τόπο και τους ανθρώπους και μια πλήρης επιστροφή καθίσταται ανέφικτη (Danforth & Van Boeschoten, 2012, σ.σ. 216–217).

B6.Οι παιδουπόλεις της Φρειδερίκης

*Σαν πραγματική Μητέρα αγκάλιασε το πάσχον παιδί,
το ορφανό παιδί, το συμμοριόπληκτο και το συμμοριτάκι.*

Απέναντι στο κομμουνιστικό «παιδομάζωμα» η συντηρητική ιστοριογραφία αντιπαραθέτει το βασιλικό «παιδοφύλαγμα», ως τεκμήριο της κρατικής μέριμνας, ως πράξη εθνικής σωτηρίας. Το επίσημο αφήγημα παρουσιάζει τις παιδουπόλεις ως δομές ανθρωπιστικής προστασίας, που συγκέντρωναν ορφανά ή παιδιά οικογενειών που δεν μπορούσαν να τα συντηρήσουν στις συνθήκες που δημιούργησε ο πόλεμος, για να τα σώσουν (και από την απαγωγή) και να εμποδίσουν την διαπαιδαγώγησή τους σε εχθρούς της πατρίδας. Οι παιδουπόλεις ιδρύθηκαν το 1947, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, ως δραματική συνέπεια αυτού, χωρίς ιστορικό ανάλογο, όμως «μοναδικόν εις την σύγχρονον ιστορίαν των Εθνών». Οι 53 παιδουπόλεις υπό την αιγίδα της βασίλισσας Φρειδερίκης που δημιουργήθηκαν από «τον πόνο της ελληνίδας μάνας καθώς βγήκε από την ζεστή καρδιά της» και μετά από «δραματικές εκκλήσεις των γονέων να σωθούν τα παιδιά των χωριών» (Παπαδημητρακοπούλου, 1978, σ.σ. 9, 15) περιέσωσαν 23.000 Ελληνόπαιδα, ενώ κάθε ισχυρισμός περί εξαναγκασμού στο πλαίσιο του κυβερνητικού προγράμματος είναι ψευδής (Μανούκας, 2005, σ.σ. 108-113). Οργανώθηκαν και λειτουργούσαν σε άριστες συνθήκες, διοικούμενες από «πρόθυμες ευσεβείς ψυχές που εργάζονται αδελφωμένες για τα ελληνόπουλα» και τα βοηθούν να διακρίνουν «το σωστό, το υγιές, την ειλικρίνεια και την αλήθεια» (Παπαδημητρακοπούλου, 1978, σελ.7). Με τη λειτουργία τους απέβλεπαν όχι μόνο στην επιβίωση και εκπαίδευση των παιδιών, αλλά προσπαθούσαν «προς διασκέδασιν της μελαγχολίας» τους, χωρίς να τα αποκόψουν από τους οικογενειακούς δεσμούς και τον τόπο καταγωγής τους. Εντός αυτών καλλιεργήθηκε το εθνικό φρόνημα και ιάθηκε η ψυχή των παιδιών από διάφορα (ιδεολογικά) «δηλητήρια, καλλιεργήθηκε η αίσθηση του καθήκοντος, το θρησκευτικό συναίσθημα και τα παιδιά έλαβαν» τα απαραίτητα «πνευματικά και ηθικά εφόδια» (Μανούκας, 2005, σ.σ. 109, 112-113). Για

τον Γιαννάκενα περίπου 20.000 παιδιά βρήκαν καταφύγιο και σωτηρία στα σπίτια της «μητέρας του έθνους». Τα φιλοξενούμενα παιδιά διατηρούσαν συνεχή επαφή με τις οικογένειές τους, ενώ μόλις τελείωσαν οι πολεμικές επιχειρήσεις και ηττήθηκε ο ΔΣΕ επέστρεψαν στο οικογενειακό τους περιβάλλον (Γιαννάκενας, 2007, σελ. 92). Στους ιστοριογράφους που εντοπίζουν ομοιότητες στις δύο πρακτικές, η συντηρητική ιστοριογραφία απαντά ότι πρόκειται για διαφορετικά φαινόμενα, με άλλα κίνητρα, μεθόδους και επίπεδα κρατικής συμμετοχής, οπότε οποιαδήποτε απόπειρα σύνδεσής τους είναι αδόκιμη. Θα συμφωνήσουμε στην αδυναμία σύγκρισης των δύο φαινομένων, με δεδομένο ότι η βασίλισσα διέθετε το σύνολο των απαιτούμενων κρατικών υποδομών και ανεξάντλητη πρόσβαση σε πόρους -άρα μάλλον και ενισχυμένη καταναγκαστική δυνατότητα-, ενώ η μεταφορά των παιδιών εντός της οικείας χώρας βιώθηκε ως λιγότερο επιθετική πρακτική, που όμως διέφερε μόνο ως προς την γεωγραφία και όχι ως προς τη δομή της διαδικασίας.

Η αριστερή ιστοριογραφία ερμηνεύει τις παιδουπόλεις ως μηχανισμό ιδεολογικής χειραγώγησης, που στοχεύει στην δημιουργία πολιτικών υποκειμένων πιστών στο κρατικό αφήγημα, αξιοποιώντας και το φιλοναζιστικό παρελθόν της βασιλίσσης για να αμφισβητήσει τις ανθρωπιστικές προθέσεις του προγράμματος (Μαργαρίτης, 2006, σ.σ.607-608). Τα παιδιά απομακρύνονται από τους γονείς τους, χωρίς δυνατότητα επικοινωνίας, στερούνται της ελευθερίας και της αξιοπρέπειάς τους, σιτίζονται ελάχιστα και εκπαιδεύονται ώστε να στραφούν ενάντια στους γονείς τους αναγνωρίζοντάς τους ως εχθρούς της πατρίδας (Σέρβος, 2001, σελ.169-170). Η επίκληση του οθωμανικού παιδομαζώματος από τον συγγραφέα αποτελεί καθρέφτη της συντηρητικής αφήγησης (που το διαβάζει ανάποδα), αποδεικνύοντας ότι και οι δύο ιστοριογραφίες μοιράζονται το ίδιο δομικό σχήμα κατηγορίας.

Οι παιδουπόλεις φιλοξενούν κυρίως παιδιά των εμπόλεμων περιοχών και δημιουργούνται τόσο για να προσφέρουν βοήθεια στα παιδιά που πλήττονται από τον πόλεμο όσο και για να στερήσουν από το ΚΚΕ τη δυνατότητα να τα μεταφέρει στις σοσιαλιστικές χώρες. Παράλληλα με την εκπαίδευση τα παιδιά υποβάλλονται και σε στοχευμένη ιδεολογική εθνικόφρονα διαπαιδαγώγηση, αναδεικνύοντας τις δομές σε φορείς διαμόρφωσης της μετεμφυλιακής κοινωνίας (Καλύβας & Μαραντζίδης, 2016, σ.σ.449-450). Σύμφωνα με τον Α. Λιάκο ο αριθμός των παιδιών που είχαν επηρεαστεί από τις ενέργειες των ανταρτών έφτανε τις 18.000 (Λιάκος, 2019, σελ. 124, Βόγλης, 2021, σελ. 324 & Βερβενιώτη, 2005, σελ.109), οι Μαραντζίδης, Καλύβας κάνουν λόγο για 25.000 παιδιά (2016, σελ.449), ενώ ο Σέρβος ανεβάζει τον αριθμό των παιδιών που «μαντρώθηκαν στα φασιστικά κάτεργα της Φρειδερίκης» σε 28.000 (2001, σ.σ. 152, 158). Για την αντιμετώπιση της κατάστασής τους, η βασίλισσα διαμόρφωσε ένα σύστημα που συνδύαζε την κοινωνική πρόνοια με την κρατική εποπτεία, αξιοποιώντας τη συνεργασία γυναικών από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, τον στρατό, τις τοπικές αρχές και την Εκκλησία. Ο αγώνας ενάντια στους «συμμορίτες»

προϋπέθετε άλλωστε την ενεργό εμπλοκή των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων σε δράσεις μέσω των οποίων αποδείκνυαν την πίστη τους στο κράτος και την νομιμότητα (Λιάκος, 2019, σελ. 124).

Η «φυλάκιση» των παιδιών στις παιδουπόλεις ήταν το μέσο άσκησης νόμιμης φυσικής βίας των νικητών του εμφυλίου, συμπληρωματικής στους μηχανισμούς για την εδραίωση και διαιώνιση της εξουσίας τους. Τα παιδιά εκτέθηκαν σε πρακτικές πειθάρχησης και ελέγχου που είναι εγγενείς στη λογική της ιδρυματικής οργάνωσης, όπως συγκεκριμένη ενδυμασία και περιφραγμένος χώρος (Σπανδωνίδου, 2014, σ.σ. 553- 554) και αξιολόγηση της συμπεριφοράς τους από τις ομαδάρχισσες (Βερβενιώτη, 2012), ενώ ιδεολογικά χειραγωγήθηκαν ώστε η «πατρίδα» και η «Φρειδερίκη» να αντικαταστήσουν την οικογένεια. Παράλληλα σε κοινωνικό επίπεδο η εξασφάλιση της συναίνεσης μέρους της κοινωνίας στα «πολύανθρωπα στρατόπεδα εγκλεισμού» στηρίχθηκε στην σκόπιμη καλλιέργεια και ενίσχυση του φόβου απέναντι στην αντάρτικη απειλή (Σπανδωνίδου, 2014, σ.σ. 552, 554), καθιστώντας τα παιδιά αντικείμενα διαμόρφωσης της εθνικόφρονας μετεμφυλιακής κοινωνίας και όργανα νομιμοποίησης της πολιτικής παρουσίας της βασιλίσσης, για την οποία τα παιδιά διδάσκονται να νιώθουν ευγνωμοσύνη. Δημιουργείται με αυτόν τον τρόπο μια σχέση εξάρτησης και συνακόλουθα ένα δίκτυο αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογικής αφήγησης μετεμφυλιακά (Χασιώτης, 2014, σ.σ. 109-110).

Μια πιο σύνθετη ανάγνωση, αποσυνδεμένη από την πολιτική πόλωση, αντιμετωπίζει τις παιδουπόλεις όχι ως πράξη ανθρωπιστικής προστασίας αλλά ως μηχανισμό πολιτικού ελέγχου με ρητό ιδεολογικό περιεχόμενο. Το επίσημο αφήγημα της Βασιλικής Πρόνοιας κρύβει την πρόθεση αποστέρησης του ΔΣΕ από ανθρώπινο δυναμικό και πηγές ανεφοδιασμού και την πολιτική σκοπιμότητα ιδεολογικής διαμόρφωσης παιδιών που είχαν εκτεθεί σε «αντεθνικές» επιρροές, με αποτέλεσμα να καθίστανται «σχεδόν» ορφανά, αφού οι γονείς τους λόγω του πολιτικού τους προσανατολισμού έχουν απωλέσει το δικαίωμα της γονεικότητας (Danforth και Van Boeschoten , 2012, σ.σ. 88, 106,203). Τα ιδρύματα δεν είναι αθώα, ούτε ιδεολογικά ουδέτερα και χρησιμοποιούν την διαπαιδαγώγηση ως χειραγώγηση για την παραγωγή εθνικοφρόνων και «ευσεβών» υποκειμένων (Danforth και Van Boeschoten, 2012, σ.σ. 106-107) για την δημιουργία των «μελλοντικών φιλοβασιλικών», φορέων της «ελληνοχριστιανικής παράδοσης», πολιτών που πιστεύουν στο ιδεώδες «πατρίς, θρησκεία, οικογένεια». Το ζήτημα της συναίνεσης παραμένει ανοικτό, καθώς η απόφαση των οικογενειών δεν εξαντλείται στη δίπολη διάκριση εθελούσιας και αναγκαστικής συμμετοχής, αλλά κινείται σε ένα συνεχές βαθμών καταναγκασμού και υπολογισμού επιβίωσης (Danforth και Van Boeschoten , 2012, σ.σ. 93-97). Αξιοσημείωτος είναι και ο αναχρονισμός καθώς η κρατική πρακτική παρουσιάζεται ως απάντηση στο «παιδομάζωμα», ενώ η πρώτη παιδουπόλη ιδρύθηκε τον Ιούλιο 1947 και το πρόγραμμα εκκένωσης του ΔΣΕ δεν ξεκίνησε παρά τον Μάρτιο 1948- συνειδητή αφηγηματική επιλογή που εξυπηρετεί τις προπαγανδιστικές ανάγκες της ελληνικής κυβέρνησης στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου (Danforth και Van

Boeschoten, 2012, σ.σ. 91–93). Επομένως οι Παιδουπόλεις αποτελούσαν αντίστοιχη μορφή ιδεολογικής χειραγώγησης, οπότε θα πρέπει να εξετάζονται συγκριτικά με το παιδομάζωμα ενώ καθίσταται σαφές ότι εντός (και) αυτών τα παιδιά εργαλειοποιήθηκαν ως πεδίο συμβολικής διαμάχης που καθόρισε τον χαρακτήρα της μεταπολεμικής κοινωνίας.

Λειτουργώντας με παράλληλες πρακτικές και μηχανισμούς οι δύο θεσμοί μπορούν να εξεταστούν ως ολοπαγή ιδρύματα, όπως αυτά ορίζονται από τον Goffman, δηλαδή κλειστά περιβάλλοντα εντός των οποίων πραγματοποιούνται όλες οι δραστηριότητες υπό αυστηρό έλεγχο και χωρίς ατομικό χώρο , προσφερόμενα για ιδεολογική χειραγώγηση των τροφίμων (Κωτσόπουλος, 2013). Η εν λόγω ομοιότητα καθιστά εύλογη την συγκριτική εξέταση των φαινομένων και αποδεικνύει ότι καμία πλευρά του εμφυλίου δεν έχει το αποκλειστικό προνόμιο της εργαλειοποίησης των παιδιών. Το χρησιμοποιούμενο ιδεολογικό σχήμα βασίζεται στην αξία της οικογένειας ως κυρίαρχου παράγοντα για την ανάπτυξη και την εδραίωση ενός –έστω και στοιχειώδους- αισθήματος ασφάλειας, δημιουργώντας ένα υποκατάστατο οικογενειακού δεσμού. Η αναφορά στην Φρειδερίκη ως «μητέρα του έθνους» και στον Στάλιν ως στοργικό «πατερούλη», δεν είναι διόλου τυχαία στο παιχνίδι των συμβολισμών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ : Ένα διαφορετικό θεωρητικό μοντέλο

Μια εναλλακτική προσέγγιση στη βία των εμφύλιων συγκρούσεων αμφισβητεί αντιλήψεις που την παρουσιάζουν ως τυχαία ή ανεξέλεγκτη, ως έκφραση τρέλας, αυθόρμητου μίσους ή ανορθολογικών παρορμήσεων και προτείνει την ανάγνωσή της σε μια λογική αναλύσιμης στρατηγικής ορθολογικότητας με εργαλειακό χαρακτήρα εξαναγκασμού, στο μέτρο που αξιοποιείται συστηματικά από τους εμπλεκόμενους δρώντες ως μέσο επιβολής ελέγχου επί των τοπικών πληθυσμών και ως τρόπος εδραίωσης της πολιτικής τους κυριαρχίας. Στο πλαίσιο αυτής της οπτικής, το παιδομάζωμα δύναται να ερμηνευτεί ως πράξη που δεν είναι τυχαία ή αποκλειστικά ιδεολογική, αλλά αποτελεί μηχανισμό ελέγχου του πληθυσμού, καθώς δεν αποσκοπεί στην εξόντωση του αντιπάλου αλλά στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των αμάχων μέσω εκφοβισμού και στην απόκτηση λαϊκής συμμόρφωσης. Η βία επιτελεί έτσι επικοινωνιακή λειτουργία με σαφή αποτρεπτική διάσταση, ενώ η διαχωριστική γραμμή μεταξύ θυτών και θυμάτων παραμένει δυσδιάκριτη και υπόκειται σε διαρκείς χρονικές μεταβολές. Επιπλέον κατανοείται ως δυναμική διαδικασία και όχι ως απλό αποτέλεσμα, αφού εγκολπώνει πλήθος ενδιάμεσων δρώντων και αλληλουχίες αποφάσεων (Kalyvas, 2006, σ.σ. 21–28). Περαιτέρω η συστηματική ανάμειξη μαχητών και αμάχου πληθυσμού και η εξ αυτής αίσθηση τρωτότητας καθιστά την στόχευση ευρύτερων πληθυσμιακών ομάδων στρατηγικά υπολογίσιμη (Kalyvas, 2006, σ.σ. 69–70), με αποτέλεσμα η βαρβαρότητα που συνοδεύει το φαινόμενο να μην συνιστά εκδήλωση ατομικής παθολογίας ή παρορμητικής αντίδρασης, αλλά παρακολούθημα των ιδιαιτεροτήτων του ακανόνιστου πολέμου (Kalyvas, 2006, σ.σ. 24–25, 85–86). Στο ίδιο πνεύμα αλλά διακριτά οι Collier και Hoeffler υποστηρίζουν ότι οι εμφύλιοι πόλεμοι δεν εξηγούνται πρωτίστως από ιδεολογικά κίνητρα ή αντικειμενικά αίτια δυσαρέσκειας, αλλά από τις υλικές προϋποθέσεις διεξαγωγής της σύγκρουσης και τους περιορισμούς που αντιμετωπίζουν οι ένοπλες οργανώσεις. Η βιωσιμότητα της εξέγερσης και όχι η δικαιοσύνη του σκοπού της, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την έκβασή της, με αποτέλεσμα η συμπεριφορά των πληθυσμών να διαμορφώνεται περισσότερο από δομικές συνθήκες και υπολογισμούς επιβίωσης παρά από συνειδητές πολιτικές επιλογές (Collier, Hoeffler, 2002, σ.σ. 5-6, 34-35).

Η δυναμική της σχέσης μεταξύ ενόπλων δρώντων και άμαχου πληθυσμού διαμορφώνεται εντός ενός ρευστού και πολυπαραγοντικού πλέγματος που συνενώνει προσωπικές προτιμήσεις, μορφές εξαναγκασμού, τοπικά δίκτυα, ανάγκες επιβίωσης και ευκαιριακές επιλογές (Kalyvas, 2006, σ.σ. 95–101). Βάσει αυτού, η απόφαση των οικογενειών να «παραδώσουν» τα παιδιά τους δεν επιδέχεται ούτε αποκλειστικά εθελοντική ερμηνεία ούτε απλοϊκή αναγωγή σε εξαναγκασμό. Αντιπροσωπεύει μια επιλογή που λαμβάνεται υπό συνθήκες ισχυρής ασυμμετρίας ισχύος, με κυρίαρχο κριτήριο την ασφάλεια και την επιβίωση της οικογενειακής ή κοινοτικής ομάδας (Kalyvas,

2006, σελ.258). Άλλωστε, μόνο μια μικρή μειονοψηφία του πληθυσμού εκφράζει σταθερά και αδιαπραγμάτευτα τις πολιτικές της προτιμήσεις (Kalyvas, 2006, σελ. 101), ενώ η πλειονοψηφία χαρακτηρίζεται από ασθενείς και ευμετάβλητες στάσεις - διαπίστωση που υπονομεύει κάθε ερμηνεία του παιδομαζώματος ως τεκμηρίου σαφούς πολιτικής τοποθέτησης. Η άρνηση συναίνεσης συνιστά ήπια μορφή αντίστασης, που όμως συνεπάγεται σοβαρές συνέπειες, καθώς η τιμωρία της λειτουργεί ως παραδειγματική αποτροπή για την ευρύτερη κοινότητα, ενώ η οριοθέτηση μεταξύ παθητικής άρνησης και ενεργούς αντίθεσης παραμένει ασαφής και διαρκώς μεταβαλλόμενη, καθιστώντας κάθε απόφαση εξαιρετικά επισφαλή ανεξάρτητα από την κατεύθυνσή της (Kalyvas, 2006, σ.σ. 105–106). Οι ένοπλες οργανώσεις παρέχουν στα μέλη τους δίκτυα έγκαιρης προειδοποίησης, ασφαλή καταφύγια και εκπαίδευση επιβίωσης, δυνατότητες που ο άμαχος πληθυσμός στερείται εξ ολοκλήρου, καθιστώντας την ουδετερότητα ουσιαστικά αδύνατη (Kalyvas & Kocher , 2007, σελ.187).

Ο εδαφικός έλεγχος αναδεικνύεται ως ο καθοριστικός παράγοντας που ρυθμίζει τόσο τη συμπεριφορά του αμάχου πληθυσμού όσο και τον χαρακτήρα της ασκούμενης βίας -η συμμόρφωση αυξάνεται ανάλογα με τον βαθμό ελέγχου- υπερβαίνοντας σε ερμηνευτική ισχύ τις προϋπάρχουσες πολιτικές προτιμήσεις (Kalyvas, 2006, σ.σ. 111–114). Κοινότητες υπό ισχυρή ανταρτική κυριαρχία, εντοπιζόμενες κατά κανόνα σε ορεινές και γεωγραφικά απομονωμένες περιοχές, εκτίθενται στο φαινόμενο σε μεγαλύτερο βαθμό, επιβεβαιώνοντας την υπεροχή της γεωγραφίας έναντι της ιδεολογίας ως μεταβλητής πρόβλεψης (Kalyvas, 2006, σ.σ. 132–138). Η ορεινή γεωγραφία και η κρατική αδυναμία και όχι εθνικές ή ιδεολογικές διαιρέσεις αποτελούν τους καθοριστικούς παράγοντες που ευνοούν τον ανταρτοπόλεμο και καθιστούν ευάλωτες συγκεκριμένες περιοχές και πληθυσμούς (Fearon & Laitin, 2003, σ.σ. 75-76). Σε ζώνες πλήρους ανταρτικού ελέγχου η απλή απειλή αρκεί , σε ζώνες ατελούς ελέγχου οι δρώντες καταφεύγουν σε εντονότερες μορφές εξαναγκασμού, ενώ στις αμφισβητούμενες η ουδετερότητα καθίσταται πρακτικά αδύνατη και μετατρέπεται αναπόφευκτα σε πολιτική επιλογή (Kalyvas, 2006, σ.σ. 220-221, 226–229, 233–234). Αυτή η λογική εξηγεί την κλιμάκωση του παιδομαζώματος στο τελευταίο στάδιο του εμφυλίου (όταν ο ΔΣΕ βρισκόταν σε στρατιωτική υποχώρηση), καθώς οι ένοπλοι εντείνουν την καταστολή όταν η εξουσία τους αρχίζει να αμφισβητείται, για να επανεδραιώσουν τον έλεγχο που χάνεται (Kalyvas, 2006, σελ. 239). Με αυτόν τον τρόπο εξηγούνται η γεωγραφικά άνιση κατανομή του φαινομένου, οι σημαντικές διαφοροποιήσεις στην ένταση της εκδήλωσής του και οι φαινομενικά αντιφατικές μαρτυρίες για τα ίδια γεγονότα, αφού το φαινόμενο δεν εξελίσσεται σε ένα ενιαίο πλαίσιο, αλλά σε διαφορετικά και συχνά ασύμμετρα συγκείμενα εξουσίας, διαφοροποιούμενα ανά χώρο και βαθμό ελέγχου.

Εντός ενός τέτοιου πλαισίου, η επιβίωση καθίσταται η κυρίαρχη κινητήριος δύναμη, αφού η παράταση του πολέμου διαβρώνει σταδιακά κάθε άλλη μορφή κινήτρου, ωθώντας τους αμάχους να

συνταχθούν με τον δρώντα που κυριαρχεί στο άμεσο περιβάλλον τους (Kalyvas, 2006, σ.σ. 116–117). Ο μακροχρόνιος, όμως, έλεγχος παράγει νέες ταυτότητες που αποκτούν βαθμιαία μόνιμο και μεταβιβάσιμο χαρακτήρα (Kalyvas, 2006, σ.σ. 129–131), μετατρέποντας το παιδομάζωμα από εργαλείο άσκησης ελέγχου σε μηχανισμό διαμόρφωσης και παγίωσης νέων συλλογικών ταυτίσεων εμβαθύνοντας την πολιτική ένταξη. Ωστόσο, η αδιάκριτη βία κατά αμάχων ενέχει τον κίνδυνο αντιστροφής, μετατρέποντας παθητικούς αμάχους σε ενεργούς αντιπάλους. Οικογένειες που έχασαν τα παιδιά τους χωρίς να κατανοούν την αιτία της στόχευσής τους αντιμετωπίζουν μια κατάσταση ηθικής αδικίας που ενισχύει τα κίνητρα για αντίσταση παρά για υποχώρηση, τροφοδοτώντας περαιτέρω τη σύγκρουση (Kalyvas, 2006, σ.σ. 151–154).

Το παιδομάζωμα εφαρμόστηκε μέσω ενός μηχανισμού συμμαχίας (Kalyvas, 2006, σ.σ. 381–386) μεταξύ υπερτοπικών και τοπικών δρώντων. Οι πρώτοι παρείχαν την εξουσία και τη νομιμοποίηση, οι δεύτεροι την απαραίτητη εξοικείωση με το πεδίο για τη στόχευση συγκεκριμένων οικογενειών. Η στόχευση αυτή δεν υπαγορευόταν πάντοτε από ιδεολογικά κριτήρια. Συχνά ήταν απότοκο κακόβουλων καταγγελιών προερχόμενων από φθόνο, οικογενειακές έριδες και προσωπικές έχθρες (Kalyvas, 2006, σ.σ. 336–351, 364–375), εντάσσοντας την πρακτική και στη λογική εκκαθάρισης λογαριασμών με πολιτική κάλυψη- δυναμική ιδιαίτερα έντονη στα ορεινά χωριά όπου οι κλειστές κοινωνικές δομές ευνοούν την εκδίκηση. Αυτό το μοτίβο ερμηνεύει την ανομοιομορφία της εφαρμογής του φαινομένου, η οποία διέφερε από κοινότητα σε κοινότητα ανάλογα με τη δομή των επιτόπιων ανταγωνισμών.

Συνάγοντας από τα παραπάνω, η ανάλυση του παιδομαζώματος μας επιτρέπει να απόσχουμε από τις δύο κυρίαρχες αφηγήσεις, που αντιμετωπίζουν την πρακτική ως ενιαία, ομοιόμορφη και κεντρικά ελεγχόμενη διαδικασία, αγνοώντας την ποικιλομορφία που χαρακτήριζε την εκδήλωσή της σε τοπικό επίπεδο. Μας δίνεται η δυνατότητα να το ερμηνεύσουμε όχι ως απλή προέκταση ή μηχανική εφαρμογή κεντρικών κατευθύνσεων αλλά ως βαθιά διαφοροποιημένο και πολυπαραγοντικό φαινόμενο, η πρόσληψη του οποίου προϋποθέτει τη συστηματική ανάλυση του επιτόπιου επιπέδου ως αυτόνομου πεδίου δράσης, όπου αποκρυσταλλώνονται ποικίλες μορφές εξουσίας, επιρροής και στρατηγικής επιλογής. Δεν ήταν ούτε η βάρβαρη και ανεξήγητη πράξη της συντηρητικής αφήγησης ούτε η αμιγώς ανθρωπιστική διάσωση της αριστερής, αλλά μια στρατηγικά ορθολογική μορφή εξαναγκασμού που υπακούει στη λογική του ανορθόδοξου πολέμου. Η ερμηνεία της απαιτεί την ταυτόχρονη ανάλυση πολλαπλών επιπέδων: του προβλήματος ταυτοποίησης που καθιστά τη βία κατά ευρύτερων κοινωνικών κατηγοριών στρατηγικά αιτιολογημένη, της δυναμικής του εδαφικού ελέγχου που καθορίζει την ένταση και τον χαρακτήρα του φαινομένου, της λογικής επιβίωσης που υπαγορεύει τις αποφάσεις των οικογενειών και του μηχανισμού συμμαχίας που επιτρέπει στις τοπικές αντιπαλότητες να εκφραστούν με πολιτική κάλυψη. Η επιλογή της παράδοσης ή της ανυποταξίας δεν αποτυπώνει επομένως αποκλειστικά ιδεολογική ταύτιση, αλλά

αποκαλύπτει την πολύπλοκη σύγκλιση πολιτικών επιταγών, δομικών συνθηκών και ιδιωτικών κινήτρων που χαρακτηρίζει κάθε εμφύλια σύγκρουση. Η υλοποίησή του δεν υπήρξε ουδέτερη ή ομοιόμορφη, αλλά συχνά διαμεσολαβήθηκε από κοινωνικά πάθη και εντάσεις που προϋπήρχαν της σύρραξης. Στο χάος του εμφυλίου θυσιάζεται η ηθική του προσώπου και το κόστος των ιδεολογιών δεν είναι πάντα όσο αθώο φαίνεται. Ωστόσο, η ιδεολογία δεν πρέπει να υποτιμάται ως κινητήριος δύναμη. Αρκετοί άνθρωποι αγωνίζονται από ειλικρινή πίστη σε ένα ιδανικό που θεωρούν ανώτερο από κάθε άλλο μέτρο κρίσης. Για τους ανθρώπους αυτούς, η πολιτική δέσμευση δεν αποτελεί απόκριση σε δομικές πιέσεις ή υπολογισμό επιβίωσης, αλλά συνειδητή ηθική επιλογή.

Η κριτική επισημαίνει ότι για να κατανοηθεί η λογική αυτή πρέπει να ενταχθεί στο ευρύτερο διεθνές πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε. Μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και την εδραίωση της πολιτικής ορθότητας στον δημόσιο λόγο, η έννοια της βίας αναδείχθηκε σε κυρίαρχο ερμηνευτικό εργαλείο για κάθε κοινωνικό φαινόμενο, γενικεύοντας την ανάλυση και αποκλείοντας κάθε άλλο επιστημονικό εργαλείο. Αυτή η επίπεδη ανάγνωση της πραγματικότητας αγνόησε την πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει τη σχέση μεταξύ της κοινωνικής θέσης και της πραγματικής συμπεριφοράς των ιστορικών υποκειμένων, τις αντιφάσεις, τις αποχρώσεις και τις ιδιαιτερότητες των γεγονότων. Αντιθέτως, αξιοποιώντας αδρά ποσοτικά δεδομένα, αποδίδει τις κοινωνικές σχέσεις με τρόπο που αντιμετωπίζει την ιστορική γνώση ως απλή καταγραφή αντικειμενικών δεδομένων, αγνοώντας την ερμηνευτική διαδικασία που απαιτεί κάθε ιστορική ανάλυση. Σε κάθε περίπτωση η συγκεκριμένη επιστημολογική οπτική του γράφοντος δεν μπορεί να θεωρηθεί ουδέτερη ή αποστασιοποιημένη από τις ιδεολογικές τοποθετήσεις, καθώς η πρόταση του νέου ερμηνευτικού πλαισίου απορρέει και από την κριτική του στάση απέναντι στις κυρίαρχες πολιτικές επιλογές που καθόρισαν τους όρους και τις προτεραιότητες της προηγούμενης ιστοριογραφικής παραγωγής (Χατζηιωσήφ, 2015, σ.σ. 386-388). Περαιτέρω η αδυναμία αναγνώρισης στις τοπικές αγροτικές κοινωνίες οποιασδήποτε μορφής ιδεολογικής συνείδησης, αγνοεί ότι ακόμη και οι πιο αποσπασματικές και έμμεσες σχέσεις τους με ιδεολογίες αποτελούν μορφές ενεργούς πολιτικής συμμετοχής (Χατζηιωσήφ, 2015, σελ. 389). Η απόρριψη της ιδεολογίας ως ερμηνευτικής κατηγορίας δεν αποτελεί επομένως ουδέτερη μεθοδολογική επιλογή, αλλά φέρει ισχυρό ιδεολογικό πρόσημο — αφαιρώντας από τα ιστορικά υποκείμενα την ικανότητα συνειδητής πολιτικής δράσης και αναπαράγει εν τέλει μια εικόνα της κοινωνίας ως αθροίσματος ατόμων που κινούνται αποκλειστικά από συμφέρον ή/και φόβο.

Η υποβάθμιση της ιδεολογίας ως κινητήριας δύναμης του Εμφυλίου, παραβλέπει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στη νεότερη ελληνική ιστορία, ένα κίνημα που ερχόταν σε ρήξη με τις καθιερωμένες παραδόσεις και τα πάγια πρότυπα της ελληνικής πολιτικής σκηνής, τα οποία στηρίζονταν στην εξάρτηση από τοπικούς παράγοντες και ατομικές ηγετικές φιγούρες και αντικαθιστούσε τη λογική του πελατειασμού με μια συλλογική ιδεολογική ταυτότητα. Η ανάπτυξη

του δεν υπήρξε αποκλειστικά προϊόν οργανωτικής εργασίας από τα πάνω, αλλά εκπορεύθηκε σε μεγάλο βαθμό και από τα κάτω, μέσα από αναρίθμητες Λαϊκές Επιτροπές που σχηματίστηκαν αυθόρμητα στις επαρχίες, συχνά σε άγνοια η μία της άλλης (Mazower, 1993, σ.σ. xvii–xviii). Ήταν η πρώτη φορά που οι μάζες συμμετείχαν ενεργά στη διαμόρφωση του κοινωνικού γίνεσθαι και η εμπειρία της κοινής ισχύος καθόρισε την σχέση με την καθεστηκυία αστική τάξη (Τσουκαλάς, 2006, σελ.572). Άλλωστε στο δυαδικό σχήμα πειθούς και βίας, καθοριστικό στοιχείο παραμένει η πειθώ, γιατί αν το κίνημα είχε στηριχθεί αποκλειστικά στον εξαναγκασμό, μετά την ήττα στα Δεκεμβριανά και την Βάρκιζα θα είχε διαλυθεί, χωρίς να είχε απαιτηθεί οποιαδήποτε περαιτέρω προσπάθεια εξουδετέρωσής του (Νικολακόπουλος, 2007, σελ. 199). Η παρατήρηση αυτή θέτει υπό αμφισβήτηση την αναγωγή της συμμετοχής στην αντίσταση και τον εμφύλιο σε απλές στρατηγικές επιβίωσης, μηχανισμούς ελέγχου ή τοπικές αντιπαλότητες, υποδηλώνοντας ότι οι αγροτικές κοινωνίες είναι ικανές να αναπτύξουν, έστω και αποσπασματικά, μια αυθεντική ιδεολογική συνείδηση. Το «habitus» του ΕΑΜ άλλωστε αποτελεί μια πρώιμη έκφανση του πνεύματος του πολίτη, που εκφράζει οικουμενικές αξίες, προάγει το συλλογικό έναντι του ατομικού ηρωισμού και επιλέγει την πειθώ έναντι της βίας, σε μια εναλλακτική πολιτική εξουσία και πρακτική που ήδη εφαρμοζόταν στα χωριά που κυριαρχούσε (Μπουσχότεν, 1997, σ.σ.15-16) και πάντως όχι χωρίς εξαιρέσεις.

Η συμμόρφωση των αμάχων και η διαμόρφωση νέων συλλογικών ταυτίσεων δεν εξαντλούνται αποκλειστικά στη λογική του εδαφικού ελέγχου και του εξαναγκασμού. Η διαρκής κινητοποίηση των κατοίκων σε συλλογικά εγχειρήματα -είτε αυτά αφορούν στον πόλεμο είτε στην πολιτική οργάνωση – διαμορφώνει μια νέα και αυθεντική συλλογική συνείδηση, που δεν είναι απότοκος πίεσης αλλά προϊόν ενεργούς συμμετοχής. Οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως τμήμα ενός συλλογικού υποκειμένου με κοινούς στόχους και κοινό όραμα. Οι λαϊκοί θεσμοί δεν λειτουργούν αποκλειστικά ως μηχανισμοί πειθαρχησης και ελέγχου, αλλά δίνουν παράλληλα τη δυνατότητα σε ανθρώπους που μέχρι τότε ήταν αποκλεισμένοι από κάθε μορφή εξουσίας να συμμετέχουν ενεργά σε αυτή, υποστασιώνοντάς τους ως συλλογικά πολιτικά υποκείμενα (Βόγλης, 2021, σελ. 287). Η νέα συλλογική ταυτότητα δεν αποτέλεσε επομένως παγίωση αναγκαστικών δεσμεύσεων, αλλά προϊόν συνειδητής πολιτικής συμμετοχής, διάσταση που η αποκλειστική εστίαση στη λογική του ελέγχου αδυνατεί να συλλάβει.

Περαιτέρω η αναγωγή της συμπεριφοράς των αμάχων μόνο σε απόκριση εδαφικού ελέγχου και το επιχείρημα των ασθενών και ευμετάβλητων στάσεων της πλειονότητας παραβλέπει το γεγονός ότι ο εμφύλιος δεν ξέσπασε σε κοινωνικό κενό. Αντίθετα ήταν το αποτέλεσμα μακροχρόνιων οικονομικών διεργασιών και βαθιών κοινωνικών αντιθέσεων τόσο εντός της ελληνικής κοινωνίας όσο και στο ευρύτερο διεθνές πλαίσιο, τόσο κατά τη διάρκεια της Κατοχής όσο και μετά από αυτήν. Οι οικονομικές εξελίξεις συγκρότησαν κοινωνικές διαιρέσεις και διαμόρφωσαν

συλλογικές ταυτότητες μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τη θέση τους στο κοινωνικό σύνολο και όριζαν τα συμφέροντά τους. Η πλειονότητα όσων αντιστάθηκαν στον κατακτητή ζούσε στις περιφερειακές και οικονομικά υποανάπτυκτες περιοχές της χώρας, εκείνες δηλαδή που βρίσκονταν στο περιθώριο της παραγωγικής δραστηριότητας, ενώ όσοι από αυτούς ζούσαν στις πόλεις, βρίσκονταν σε ένα εχθρικό περιβάλλον (Μαργαρίτης, 2006, σ.σ. 61-62). Οι άνθρωποι δεν εισήλθαν στον πόλεμο ως λευκή σελίδα, έτοιμοι να συνταχθούν με όποιον κυριαρχούσε στο άμεσο περιβάλλον τους, αλλά έφεραν μαζί τους προϋπάρχουσες πολιτικές συνειδήσεις και διαμορφωμένα κοινωνικά συμφέροντα που καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό τις επιλογές τους.

Τέλος η θεωρητικοποίηση της βίας ως κεντρικού ερμηνευτικού εργαλείου αποσιωπά το γεγονός ότι αυτή υπήρξε δομικό στοιχείο κάθε μορφής πολιτικής εξουσίας και αντικαθιστά το ηρωικό αφήγημα με ένα αφήγημα τρόμου, παρακάμπτοντας τη νεωτερική συμβολή της Αριστεράς, με αποτέλεσμα να αφίσταται της κυρίαρχης συλλογικής μνήμης και να περισυλλέγει επιλεκτικά εκείνα τα κλάσματά της που εξυπηρετούν τις εκάστοτε πολιτικές σκοπιμότητες (Σφήκας , 2012). Η συστηματική προβολή της αριστερής βίας δεν συνοδεύεται από ισότιμη ανάλυση της αντίστοιχης κρατικής και παρακρατικής, ούτε από επαρκή τεκμηρίωση, με αποτέλεσμα η επίκληση της επιστημονικής αντικειμενικότητας να μην αρκεί να αποκρύψει τις ιδεολογικές προεπιλογές που διαπερνούν την ερμηνεία (Σφήκας, 2009 , σελ. 331-332).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ: Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Δ.1 : Η Ωραία Ελένη δεν ήταν στην Τροία

«όλοι κρύβουμε έναν Γκατζογιάννη μέσα μας και θρηνούμε για κάποια Ελένη, όμως το μοιρολόι μας και το ανάθεμά μας διαφέρουν».

Η ευριπίδεια Ελένη μπορεί να λειτουργήσει ως ένα ιδιαίτερα εύστοχο συμβολικό σχήμα για την κατανόηση των συγκρούσεων που αναπτύσσονται γύρω από την ερμηνεία του παρελθόντος, καθώς αναδεικνύει την απόσταση που συχνά χωρίζει την (ιστορική) πραγματικότητα από τις εικόνες και τις αφηγήσεις που διαμορφώνονται γύρω από αυτήν. Με αυτή την έννοια, η αντιπαράθεση δεν αφορά αποκλειστικά στα ίδια τα γεγονότα, αλλά και στις αναπαραστάσεις μέσω των οποίων αυτά νοηματοδοτούνται. Στο πλαίσιο της δημόσιας συζήτησης για τον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο, η Ελένη, Η Άλλη Ελένη και η Αντι-Ελένη συνομιλώντας μεταξύ τους προσεγγίζουν το ζήτημα της μετακίνησης των παιδιών του εμφυλίου μέσα από διαφορετικά ερμηνευτικά πρίσματα, τα οποία αντανakλούν ποικίλες πολιτικές εμπειρίες και θεωρητικές αφετηρίες. Η μνήμη του Εμφυλίου, επομένως, δεν συγκροτείται ως μια ενιαία αφήγηση, αλλά αναδεικνύεται σε πεδίο όπου διασταυρώνονται και αντιπαρατίθενται διαφορετικές μνημονικές αναπαραστάσεις, βιώματα και εκδοχές της ιστορικής πραγματικότητας.

Η Ελένη του Nicholas Gage αποτελεί αφηγηματικό έργο βασισμένο σε πραγματικά γεγονότα του ελληνικού Εμφυλίου και επικεντρώνεται στη ζωή και τον θάνατο της Ελένης Γκατζογιάννη, μητέρας του συγγραφέα. Η αφήγηση εκτυλίσσεται στο ορεινό χωριό Λια της Θεσπρωτίας, όπου η Ελένη ζει με τα παιδιά της σε συνθήκες φτώχειας και ανασφάλειας. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής η περιοχή αποτελεί χώρο δράσης αντάρτικων ομάδων, ενώ οι κάτοικοι βρίσκονται συχνά ανάμεσα σε αντιμαχόμενες δυνάμεις και υποχρεώνονται να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις κάθε πλευράς. Μετά την απελευθέρωση, η ένταση των πολιτικών αντιθέσεων οδηγεί σε βαθύ διχασμό της τοπικής κοινωνίας, καθώς ο ελληνικός Εμφύλιος μετατρέπει την περιοχή σε ζώνη στρατιωτικών επιχειρήσεων. Στο πλαίσιο αυτό, οι δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού κυριαρχούν στην περιοχή και επιβάλλουν αυστηρό έλεγχο στην καθημερινή ζωή των κατοίκων, προχωρώντας σε αναγκαστικές στρατολογήσεις και επιτάξεις τροφίμων. Σε κλίμα φόβου και ανασφάλειας γίνονται συλλήψεις, ανακρίσεις και εκτελέσεις ατόμων που θεωρούνται ύποπτα συνεργασίας με τον εθνικό στρατό. Η Ελένη ανησυχεί ιδιαίτερα για την τύχη των παιδιών της, καθώς πολλά παιδιά απομακρύνονται από τα χωριά ή κινδυνεύουν να στρατολογηθούν, γεγονός που ενισχύει τον φόβο της ότι θα τα χάσει οριστικά. Αποφασίζει λοιπόν να οργανώσει κρυφά τη διαφυγή των παιδιών (των δικών της και άλλων) προς περιοχές που βρίσκονται υπό τον έλεγχο του εθνικού στρατού. Με τη

βοήθεια συγχωριανών καταστρώνεται σχέδιο φυγής και τα παιδιά κατορθώνουν μέσα από ορεινές διαδρομές, να φτάσουν σε ασφαλή περιοχή. Όταν η πράξη γίνεται γνωστή η Ελένη- που έχει αναγκαστεί να μείνει στο χωριό- θεωρείται υπεύθυνη για την οργάνωσή της, συλλαμβάνεται και υποβάλλεται σε ανακρίσεις, στις οποίες πιέζεται να αποκαλύψει τα πρόσωπα που τη βοήθησαν, χωρίς όμως να υποκύψει στις πιέσεις. Κατηγορείται από το λαϊκό δικαστήριο των ανταρτών για προδοσία και συνεργασία με τον εχθρό, καταδικάζεται σε θάνατο και το 1948 εκτελείται. Η εκτέλεσή της αποτελεί το δραματικό επίκεντρο της αφήγησης και παρουσιάζεται ως πράξη μητρικής αυτοθυσίας. Ο συγγραφέας μεταναστεύει αργότερα στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου ακολουθεί δημοσιογραφική σταδιοδρομία. Σε ώριμη ηλικία επιστρέφει στην Ελλάδα προκειμένου να ερευνήσει τις συνθήκες του θανάτου της μητέρας του, συλλέγοντας μαρτυρίες και στοιχεία από ανθρώπους που έζησαν τα γεγονότα. Μέσα από αυτή τη διαδικασία επιχειρεί να ανασυνθέσει τα γεγονότα και να φωτίσει τις συνθήκες μέσα στις οποίες εκτυλίχθηκε η τραγωδία, προσφέροντας παράλληλα μια χαρακτηριστική εικόνα της βίας, του φόβου και του κοινωνικού διχασμού που σημάδεψαν τον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο (Γκατζογιάννης , 2025, σ.σ. 72-712).

Το βιβλίο έχει σαφή αντικομμουνιστικό προσανατολισμό και επιχειρεί να διαμορφώσει μια εναλλακτική ερμηνευτική πρόταση, σαφώς διαφοροποιημένη από τις κυρίαρχες μεταπολιτευτικές προσεγγίσεις, στο πλαίσιο των οποίων η αριστερή οπτική κατείχε για μεγάλο διάστημα κεντρική θέση στη δημόσια και ιστοριογραφική συζήτηση. Στο πλαίσιο αυτό, το έργο επιχειρεί να επανατοποθετήσει τη συζήτηση γύρω από τα γεγονότα της περιόδου, μέσα από την οπτική των θυμάτων της αριστερής βίας που ερχόταν σε άμεση σύγκρουση με την εξιδανικευμένη εικόνα του κινήματος, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στη συλλογική μνήμη. Η αντίδραση που προκλήθηκε αντικατοπτρίζει την ιδεολογική φόρτιση που εξακολουθούσε να χαρακτηρίζει τη δημόσια συζήτηση για τον εμφύλιο, αναδεικνύοντας πόσο ευαίσθητο παρέμενε το έδαφος της ιστορικής ερμηνείας. Η σημασία του επομένως δεν περιορίζεται στο αφηγηματικό του περιεχόμενο, αλλά αφορά κυρίως στη συμβολή του στη συγκρότηση ενός δημόσιου λόγου που αμφισβητεί την αριστερή ερμηνεία στη διαμόρφωση της ιστορικής αντίληψης και προτείνει μια αναθεωρητική ανάγνωση στο πεδίο της συλλογικής μνήμης.

Το έργο εντάσσεται στην κατηγορία των αφηγηματικών ιστορικών μαρτυριών που βασίζονται στη βιωματική εμπειρία και στην κοινωνικά διαμεσολαβημένη μνήμη του ελληνικού Εμφυλίου. Εστιάζοντας σε μια συγκεκριμένη τοπική κοινωνία της Ηπείρου, η αφήγηση αποκτά χαρακτήρα μικροϊστορικής προσέγγισης, μέσω της οποίας καταγράφονται οι συνέπειες του εμφυλίου διχασμού σε επίπεδο οικογένειας και κοινότητας. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αποτύπωση του κλίματος φόβου, ανασφάλειας και βίας που βίωναν πολλές ορεινές περιοχές της χώρας και η ανάδειξη των διλημάτων που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι, οι οποίοι συχνά βρίσκονταν ανάμεσα σε αντιμαχόμενες πλευρές χωρίς ουσιαστική δυνατότητα επιλογής. Ταυτόχρονα, το έργο αναδεικνύει

τη λειτουργία της ατομικής και οικογενειακής μνήμης στη διαμόρφωση της ιστορικής αφήγησης. Ο συγγραφέας επιχειρεί να ανασυνθέσει τα γεγονότα που οδήγησαν στην εκτέλεση της μητέρας του, αξιοποιώντας προσωπικές αναμνήσεις, προφορικές μαρτυρίες και μεταγενέστερη δημοσιογραφική έρευνα. Ωστόσο, η έντονη προσωπική εμπλοκή του επηρεάζει αναπόφευκτα την οπτική της αφήγησης, η οποία διαμορφώνεται μέσα από το πρίσμα του προσωπικού τραύματος και της ανάγκης δικαίωσης της μνήμης της μητέρας του, είναι μονομερής (σχεδόν ιδεοληπτική) και δεν επαρκεί για μια ολοκληρωμένη κατανόηση του ζητήματος. Η παρουσίαση των γεγονότων εμφανίζει στοιχεία υποκειμενικότητας, ενώ η ερμηνεία των συγκρούσεων τίθεται ως ενδεικτικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η εμπειρία του παιδομαζώματος αποτυπώθηκε στη συλλογική μνήμη και επηρέασε τις μεταγενέστερες ιστοριογραφικές ερμηνείες.

Παρά τους περιορισμούς αυτούς, το έργο προσφέρει πολύτιμο υλικό για τη μελέτη της καθημερινής πραγματικότητας του Εμφυλίου, καθώς φωτίζει όψεις της σύγκρουσης που συχνά δεν αποτυπώνονται στις επίσημες πηγές. Σημαντική είναι επίσης η ανάδειξη του ρόλου της οικογένειας ως βασικού πλαισίου επιβίωσης και προστασίας, καθώς και των τρόπων με τους οποίους ο εμφύλιος διχασμός διείσδυσε στις τοπικές κοινωνίες και διαμόρφωσε σχέσεις καχυποψίας και σύγκρουσης μεταξύ συγχωριανών. Μέσα από αυτή την οπτική, το βιβλίο συμβάλλει στην κατανόηση του Εμφυλίου όχι μόνο ως στρατιωτικής ή πολιτικής σύγκρουσης, αλλά και ως κοινωνικής εμπειρίας που επηρέασε βαθιά τις ζωές των ανθρώπων. Η απόφαση της Ελένης Γκατζογιάννη να φυγαδεύσει τα παιδιά της παρουσιάζεται ως πράξη προστασίας απέναντι στον κίνδυνο απομάκρυνσής τους από το χωριό και ένταξής τους σε δομές που ελέγχονταν από τον Δημοκρατικό Στρατό – αφήγηση που ανήκει στην ευρύτερη ερμηνευτική παράδοση που χαρακτήριζε τη μεταφορά παιδιών από τις εμπόλεμες περιοχές προς τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ως «παιδομάζωμα». Το προσληπτικό αυτό σχήμα που διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τη δημόσια συζήτηση για το ζήτημα, τόνιζε τον καταναγκαστικό χαρακτήρα των μετακινήσεων και τις τραυματικές συνέπειες για τα μέλη των κοινοτήτων.

Το έργο δεν μπορεί να ερμηνευτεί αποσπασμένο από το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου γράφτηκε. Ο συγγραφέας μεταναστεύει στις Ηνωμένες Πολιτείες, κοντά στον πατέρα του, γεγονός που επηρεάζει καθοριστικά τη διαμόρφωση της αφήγησης. Το βιβλίο απευθύνεται σε δυτικό, κυρίως αμερικανικό, αναγνωστικό κοινό, που δεν έχει βιωματική ή άμεση εξοικείωση με το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, σε μια περίοδο κατά την οποία ο διάλογος που αφορά στον Ψυχρό Πόλεμο επηρεάζει άμεσα την πρόσληψη των γεγονότων. Με τη γραφή του, που αντιμετωπίζει απλοϊκά τη σύνθετη φύση των ελληνικών κοινωνικών και πολιτικών αντιθέσεων, ενισχύει και αναπαράγει τον αντικομμουνιστικό ιδεολογικό λόγο- πυλώνα της αμερικανικής πολιτικής του R. Reagan. Στο πλαίσιο αυτό, η παρουσίαση των γεγονότων διαρθρώνεται γύρω από μια οικεία στη δυτική πολιτική κουλτούρα της εποχής

ερμηνευτική λογική, αποδίδοντας τη σύγκρουση μανιχαϊστικά ως αντιπαράθεση μεταξύ του «ελεύθερου κόσμου» και του κομμουνισμού · μια επιλογή που μπορεί να ιδωθεί και ως απόπειρα δημόσιας επιβεβαίωσης της ιδεολογικής αφομοίωσης στις κυρίαρχες πολιτικές αξίες της χώρας υποδοχής, αντανακλώντας τις ανάγκες ταυτότητας και νομιμοποίησης του μετανάστη συγγραφέα, που επιθυμεί να αποδείξει ότι είναι «καλός Αμερικάνος».

Η Ελένη λειτουργεί ως το κατεξοχήν σύμβολο της ελληνοαμερικανικής συντηρητικής κοινότητας μνήμης, προσφέροντας μια συναισθηματικά ισχυρή αλλά πολιτικά μονόπλευρη ανάγνωση του εμφυλίου (Danforth & Van Boeschoten, 2012, σελ. 270). Παρά τον ισχυρισμό του συγγραφέα ότι πρόκειται για αληθινή ιστορική μαρτυρία, η ίδια η αφήγησή του είναι σε αρκετά σημεία αντιφατική, υποδηλώνοντας τα όρια ενός κειμένου διαμορφωμένου από συγκεκριμένες μνημονικές και πολιτικές επιλογές. Ο Γκατζογιάννης αναγνωρίζει ότι το παιδομάζωμα στη Λια ξεκίνησε ως εθελοντική διαδικασία και ότι οι αντάρτες επέτρεψαν σε αρκετά παιδιά να παραμείνουν στο χωριό- γεγονός που αποδυναμώνει την εικόνα μιας μαζικής και αποκλειστικά βίαιης αρπαγής. Εξίσου σημαντικό είναι ότι η καταδίκη της Ελένης δεν φαίνεται να συνδέεται άμεσα με την άρνησή της να παραδώσει τα παιδιά της, αλλά στηρίχτηκε σε κατηγορίες προδοσίας (Danforth & Van Boeschoten, 2012, σ.σ. 272-274), γεγονός που παραπέμπει περισσότερο σε τοπικές αντιπαλότητες, παρά σε μια συστηματική πολιτική εκκαθάρισης όσων αρνούνταν το παιδομάζωμα.

Μέσα από μια δραματοποιημένη και ηθικά φορτισμένη αφήγηση —που δυσχεραίνει τη διάκριση ανάμεσα στην ιστορική ανάλυση και την μαρτυρία (που δεν απαιτεί εισφορά αποδείξεων)- οι πρωταγωνιστές προβάλλονται με σαφή διαχωρισμό σε θύτες και θύματα. Οι τοπικές ιδιαιτερότητες, οι κοινωνικές εντάσεις της Κατοχής, τα κίνητρα που οδήγησαν στην ένταξη στον ΔΣΕ και οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις των αντιμαχόμενων παρατάξεων υποχωρούν μπροστά σε μια περισσότερο γραμμική ερμηνεία. Έτσι, η προσωπική και οικογενειακή εμπειρία της βίας φαίνεται να αποδίδει περισσότερο το ιδεολογικό και πολιτισμικό περιβάλλον της συγγραφής και την ανάγκη «ταυτότητας» του Έλληνα μετανάστη, παρά το πλήρες ιστορικό εύρος της περιόδου. Για κάποιους ο συγγραφέας είναι πολιτικός τυμβωρύχος που κεφαλαιοποιεί δημόσια την ιστορία της μητέρας του, με οπτική που διαμορφώνεται υπό την επίδραση ισχυρών αισθημάτων εχθρότητας προς τους αντάρτες και εξυπηρετεί σκοπιμότητες του πολιτικού συντηρητισμού (Γκριτζώνας, 1998, σ.σ.17-19). Το βιβλίο αποσκοπεί στην διάρρηξη των συναινετικών ισορροπιών που είχαν θεμελιώσει την μεταπολιτευτική κοινωνική συνοχή και προσφέρει βοήθεια σε όσους επιδιώκουν να βρουν στην ιδεολογική ηγεμονία της Αριστεράς ένα φανταστικό εχθρό (Χατζηιωσήφ, 2015, σελ. 391).

Ακόμη και αν η Ελένη προσεγγίζεται πρωτίστως ως κείμενο μνήμης και όχι ως αυστηρά αντικειμενική ιστορική αφήγηση, τα γεγονότα στα οποία αναφέρεται δεν συνιστούν μυθοπλαστική κατασκευή, αλλά εδράζονται σε πραγματικές εμπειρίες της περιόδου του ελληνικού Εμφυλίου.

Παρότι η αφήγηση αποτυπώνει κυρίως την προσωπική εμπειρία και την οπτική της οικογένειας του συγγραφέα, τα περιστατικά βίας, οι διώξεις και οι μετακινήσεις πληθυσμών που περιγράφονται, τεκμηριώνονται και από άλλες ιστορικές πηγές. Κατά συνέπεια, η υποκειμενικότητα του έργου δεν αναιρεί την ιστορική του αναφορά · εκδηλώνεται όμως στον τρόπο επιλογής, ιεράρχησης και ερμηνείας των γεγονότων – και, εξίσου, σε όσα επιλέγει να αποσιωπήσει. Οι αφηγήσεις άλλωστε συχνά διαμορφώνονται μέσα από τη συνάντηση προσωπικής εμπειρίας, συλλογικής μνήμης και πολιτικών συγκυριών. Υπό αυτή την έννοια, το βιβλίο μπορεί να αξιοποιηθεί ως σημαντική μαρτυρία για την εμπειρία του Εμφυλίου αλλά και ως παράδειγμα κειμένου που απαντά στις ιδεολογικές ανάγκες της εποχής και του περιβάλλοντος εντός του οποίου γράφτηκε.

Δ.2: Η Ελένη που «συνάντησες» : τρεις αναγνώσεις ενός εμφυλίου τραύματος

«Η Άλλη Ελένη» του Βασίλη Καββαθά έρχεται να συνομιλήσει με την *Ελένη* παρουσιάζοντας μια διαφορετική ερμηνεία των γεγονότων του ελληνικού Εμφυλίου. Αμφισβητεί την αφήγηση που διαμόρφωσε ο αντικομμουνιστικός λόγος του ελληνοαμερικανού συγγραφέα και με τον τρόπο αυτό εντάσσεται στη δημόσια αντιπαράθεση γύρω από τη μνήμη και την ερμηνεία του Εμφυλίου Πολέμου, καθώς «όλοι κρύβουμε έναν Γκατζογιάννη μέσα μας και θρηνούμε για κάποια Ελένη, όμως το μοιρολόι μας και το ανάθεμά μας διαφέρουν» (Καββαθάς, 2004, σελ. 77). Μέσα από μαρτυρίες και τεκμήρια, ο συγγραφέας επιχειρεί να αναδείξει μορφές βίας που συνδέονται με την κρατική και παρακρατική πλευρά και δεν αναφέρθηκαν ποτέ στα αφηγήματα των νικητών. Ο πόλεμος δεν μπορεί να εξηγηθεί μονοδιάστατα ως σύγκρουση των «καλών εθνικοφρόνων» εναντίον των «απάτριδων εαμοβουλγάρων» αλλά θα πρέπει να εξεταστεί στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό του πλαίσιο. Απέναντι στα αφηγήματα που επιχειρούν την παραχάραξη της συλλογικής μνήμης, το βιβλίο επαναφέρει την ανθρώπινη διάσταση των ανταρτών, των μητέρων «που τα τάγματα στην Κατοχή σκότωσαν το ένα τους παιδί και το άλλο ανέβηκε στα βουνά για να μην έχει την ίδια τύχη» (Καββαθάς, 2004, σελ. 132), των απλών χωρικών που πολέμησαν για μια Ελλάδα όπως την ονειρεύτηκαν, υπέστησαν ακραία κρατική βία και τελικά ηττήθηκαν. Στον πρόλογο του βιβλίου ο Δημήτρης Φωτιάδης ασκεί έντονη κριτική στον Γκατζογιάννη καταλογίζοντάς του ανθελληνική στάση. Του προσάπτει ότι απευθύνεται σε αναγνώστες που δεν έχουν γνώση του ελληνικού Εμφυλίου συγχέοντας σκόπιμα τα όρια ανάμεσα στην προσωπική μαρτυρία και την ιστορική πραγματικότητα των Ελλήνων. Παραδέχεται την τραγικότητα της ιστορίας που φαίνεται να θεωρεί αληθινή, την χαρακτηρίζει, όμως, μεμονωμένο γεγονός και ακρότητα ανάλογη με αυτή που διεπράχθη και από την αντίπαλη πλευρά, καθώς ο Εμφύλιος γεννά πολλές «Ελένες». Εκφράζει την λύπη του για όλα τα θύματα του πολέμου, ανεξάρτητα από την πλευρά στην οποία είχαν ταχθεί και αναφέρεται στα φριχτά βασανιστήρια που υπέστησαν οι κομμουνιστές τα οποία παραβλέπει ο συγγραφέας της Ελένης που γράφει την ιστορία «ανάποδα». Χαρακτηρίζει, τέλος, το έργο σκόπιμη

αμερικανική προπαγάνδα που προβάλλει τους συνεργάτες του κατακτητή και απειλεί την εθνική ενότητα (Καββαθάς, 2004, σ.σ. 7-12).

Τα δύο βιβλία διεκδικούν το καθένα για τον εαυτό του την μόνη ιστορική αλήθεια μέσα από υποκειμενικές οπτικές των γεγονότων, άμεσα συναρτώμενες με το πλαίσιο αναφοράς των συγγραφέων. Εντύπωση προκαλεί –και στις δύο αφηγήσεις- η απολυτότητα των απόψεων, η αποχή από όποια προσπάθεια ενσυναίσθησης, η αδυναμία να κατανοηθεί το τραύμα του «Άλλου», του βρισκόμενου ιδεολογικά απέναντι. Ο Γκατζογιάννης αναφέρεται στο παιδομάζωμα συναθροίζοντας όλα τα επιχειρήματα της συντηρητικής θέσης: οι αντάρτες θέλουν να υπογραμμίσουν τον κίνδυνο που διατρέχουν οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών, να γίνουν συμπαθείς, να εξασφαλίσουν την νομιμοφροσύνη των γονέων υπό το βάρος της ομηρίας των παιδιών τους και να δημιουργήσουν τους αυριανούς προπαγανδιστές του κομμουνισμού. Απάγουν τα παιδιά από τις μανάδες τους (καθώς το σχέδιο μόνο στην αρχή είναι εθελοντικό), επιθυμούν τον εξισλαβισμό της πατρίδας και για τους λόγους αυτούς απολλύουν το λαϊκό έρεισμα (Γκατζογιάννης , 2025, σ.σ. 405-406). Ο τρόπος που μαζεύουν από τα χωριά τα παιδιά «από τριών έως δεκατεσσάρων ετών» σε ομαδικές συγκεντρώσεις υποσχόμενοι μαρμελάδα, ρουχισμό, μόρφωση και ασφαλή επαναπατρισμό δεν είναι ικανός να πείσει, αφού «καμία δεν θα δώσει τα παιδιά της» (Γκατζογιάννης, 2025, σ.σ. 423-425). Για την απέναντι πλευρά οι ισχυρισμοί αυτοί αποτελούν μια παρωδία, ένα μελόδραμα, μια προπαγάνδα που εκμεταλλεύεται την γονεϊκή αγάπη, μια οργανωμένη πολιτική κίνηση εναντίον των ανταρτών. Η πρακτική του παιδομαζώματος ήταν κυρίως ανθρωπιστική κίνηση, με στόχο την ασφάλεια, τη μόρφωση και τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας των παιδιών (Καββαθάς, 2004, σ.σ. 238-241).

Η «Αντι-Ελένη» του Αναστάσιου Τάκα εντάσσεται επίσης στο πλαίσιο των συγκρουόμενων αφηγήσεων για τα γεγονότα υπό εξέταση και λειτουργεί όχι ως ουδέτερη ιστορική πηγή αλλά ως τεκμήριο της ιδεολογικής σύγκρουσης για την ερμηνεία του Εμφυλίου. Ο συγγραφέας επιχειρεί μέσω της αντι-αφήγησης να απαντήσει πολιτικά στην Ελένη του Γκατζογιάννη, αμφισβητώντας την αξιοπιστία και την ερμηνεία του βιβλίου, που χαρακτηρίζει «ύποπτο». Υποστηρίζει ότι η αφήγηση του Γκατζογιάννη είναι μονομερής, ιστορικά ανακριβής και ιδεολογικά φορτισμένη. Η βία παρουσιάζεται μονομερώς , μόνο αυτή που ασκείται από την πλευρά των ανταρτών του Δημοκρατικού Στρατού, ενώ αγνοείται ή υποβαθμίζεται η βία που ασκήθηκε από τον κυβερνητικό στρατό και τις παρακρατικές οργανώσεις, καθιστώντας το βιβλίο ένα αντικομμουνιστικό αφήγημα, άμεσα συναρτώμενο με το πνεύμα του Ψυχρού πολέμου. Η ανισόρροπη εικόνα του πολέμου που δίνει ο συγγραφέας νομιμοποιεί μια συγκεκριμένη πολιτική ερμηνεία. Στόχος του είναι η όξυνση των εσωτερικών διαιρέσεων στον προοδευτικό χώρο και η αποδυνάμωση της Αριστεράς, όχι μέσω της παραδοσιακής αντικομμουνιστικής ρητορικής, αλλά κινητοποιώντας το συναίσθημα δια της μητρικής εμπειρίας (Τάκας, 1986, σελ. 16). Ο συγγραφέας είναι όργανο της CIA (και για αυτό έχει πρόσβαση στα αρχεία) για την αναπαραγωγή αντικομμουνιστικής προπαγάνδας και εκκινεί από την

επιθυμία του για πλουτισμό (Τάκας, 1986, σελ. 28). Ο Τάκας επιχειρεί να ανατρέψει την αλήθεια των αυθαίρετων και ψευδών (κατά την άποψή του) ισχυρισμών του Γκατζογιάννη, διατυπώνοντας για τον καθένα από αυτούς την δική του επιχειρηματολογία -δομημένη γύρω από την συγκεκριμένη πολιτική του ιδεολογία. Αποδομεί την προσωπικότητα της Ελένης και αναθεωρεί τις συνθήκες εκτέλεσής της, υποστηρίζοντας ότι οι λόγοι και οι συνθήκες του γεγονότος ήταν πιο σύνθετοι και πάντως άμεσα συνδεδεμένοι με τις τοπικές συγκρούσεις και τις ιδιαίτερες συνθήκες του πολέμου. Ο συγγραφέας, όμως, δεν μπορεί να αποφύγει τις υπερβολές και την απολυτότητα των απόψεών του, που διατυπώνονται με τρόπο που εξυπηρετείται η ιδεολογία του και όχι απαραίτητα η αλήθεια και ο ίδιος δεν φαίνεται να επιθυμεί να απόσχει της υποκειμενικής γραφής «το κεφάλι μου κόβω» (Τάκας, 1986, σελ.39). Σε κάθε περίπτωση έχει ιδιαίτερη αξία το πάθος της γραφής και των δύο συγγραφέων καθώς οι ιδεολογικές τους θέσεις προβάλλονται με τέτοια ένταση, ώστε μοιάζουν να αποκτούν σχεδόν υλική υπόσταση.

Τα έργα αναδεικνύουν τον έντονα συγκρουσιακό χαρακτήρα της μνήμης του ελληνικού Εμφυλίου και της δημόσιας ρητορικής και προσεγγίζουν το ίδιο παρελθόν μέσα από διαφορετικά ερμηνευτικά πλαίσια, αναδεικνύοντας άλλοτε διαφορετικές πηγές και άλλοτε εστιάζοντας σε διαφορετικές όψεις του κοινού ιστορικού βιώματος. Ως παράγωγα ανταγωνιστικής μνήμης και κομμάτια της κοινωνικής πρόσληψης του πολέμου, αποτυπώνουν τη σύνθετη σχέση ανάμεσα στην ιστορία, τη μνήμη και την πολιτική εμπειρία, σε ένα πλαίσιο όπου οι κοινωνικές διαιρέσεις υπήρξαν βαθιές και μακροχρόνιες. Σε αυτή τη συνθήκη η ύπαρξη διαφορετικών και συχνά αντικρουόμενων αφηγήσεων δεν οφείλεται μόνο στις διαφορετικές προσωπικές διαδρομές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις των συγγραφέων, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις συνδέεται και με ευρύτερες πολιτικές, ιδεολογικές (ή και προσωπικές) σκοπιμότητες. Δεν είναι άλλωστε λίγες οι περιπτώσεις που πρώτα αποφασίζεται η ερμηνεία και στην συνέχεια προκύπτει η αφήγηση που επιχειρεί να την δικαιώσει.

Δ.3 : Η Ελένη στη λογική της βίας του εμφυλίου πολέμου

Τα θεωρητικά εργαλεία του Στ. Καλύβα επιτρέπουν μια ανάγνωση της Ελένης που υπερβαίνει τη συναισθηματική και βιωματική οπτική (ή την ιδεολογική εργαλειοποίηση) που χαρακτηρίζει αναπόφευκτα μια προσωπική αφήγηση. Το παιδομάζωμα στο Λια δεν είναι μια πράξη τυχαία ή αποκλειστικά ιδεολογική αλλά εντάσσεται σε μια συγκροτημένη στρατηγική ελέγχου του πληθυσμού, καθώς ομηρεύοντας τα παιδιά, δεσμεύει τους γονείς τους και τροφοδοτεί τις εφεδρείες του ΔΣΕ. Αξιοποιείται, επίσης, ως προπαγανδιστικό εργαλείο από τους αντάρτες διεθνώς, παρουσιάζοντάς τους να «σώζουν» τα παιδιά που κινδυνεύουν από τους βομβαρδισμούς του κυβερνητικού στρατού και δημιουργεί τη μελλοντική γενιά αγωνιστών για μια «δικαιότερη κοινωνία» μέσω της ιδεολογικής διαπαιδαγώγησης (ή χειραγώγησης). Η συγκεκριμένη, όμως,

πρακτική βίας κατά των αμάχων λειτούργησε με αντίθετο τρόπο, φέρνοντας αντιπαραγωγικά αποτελέσματα (Kalyvas, 2006, σ.σ. 151–154), με τους διεθνείς οργανισμούς και την κοινή γνώμη να στρέφονται κατά των ανταρτών.

Οι κάτοικοι του χωριού δεν συμμορφώνονται από ιδεολογική ταύτιση, αλλά υπό καθεστώς εξαναγκασμού, με κυρίαρχο κίνητρο την επιβίωση. Μια μικρή μειοψηφία μόνο εκφράζει σταθερά και αδιαπραγμάτευτα τις πολιτικές της πεποιθήσεις (μόλις δώδεκα παιδιά παραδόθηκαν από τις μανάδες τους). Η μη συμμόρφωση της Ελένης, αν και η πιο ήπια μορφή αντίστασης (Kalyvas, 2006, σ.σ. 95–106), τιμωρείται δυσανάλογα, καθώς λαμβάνεται υπό συνθήκες ασφυκτικής πίεσης όπου καμία επιλογή δεν εγγυάται ασφάλεια. Η ηρωίδα βιώνει μια αδύνατη κατάσταση διότι αν υπακούσει χάνει οριστικά τα παιδιά της, ενώ αν αρνηθεί κινδυνεύει η ίδια και η οικογένειά της (Kalyvas, 2006, σ.σ. 114–115). Το δίλημμα αφορά στην αδυναμία διατήρησης της ηθικής ακεραιότητας του ατόμου, όταν οι συνθήκες της αδιάκριτης βίας το καταδικάζουν εκ των προτέρων, ανεξάρτητα από την επιλογή του. Στον εμφύλιο πόλεμο ο κίνδυνος θυματοποίησης δεν κατανέμεται ισότιμα μεταξύ μαχητών και αμάχων · αντίθετα, ο άμαχος πληθυσμός εκτίθεται συχνά σε υψηλότερο κίνδυνο από τους ίδιους τους μαχητές, καθώς στερείται των δικτύων προστασίας που διαθέτουν οι ένοπλες οργανώσεις (Kalyvas & Kocher , 2007, σ.σ. 187,210). Στον εμφυλιακό κόσμο που χωρίζεται μανιχαϊστικά σε εχθρούς και φίλους , η άρνηση υπακοής ισοδυναμεί με εχθρότητα- δεν υπάρχει ενδιάμεσος χώρος.

Η συμπεριφορά της Ελένης και των κατοίκων του Λια διαμορφώνεται επίσης στη βάση του εδαφικού ελέγχου: το χωριό, ορεινό και απομακρυσμένο, τελεί υπό κυρίαρχο αλλά ατελή ανταρτικό έλεγχο καθώς ο κυβερνητικός στρατός βρίσκεται κοντά και επιτίθεται περιοδικά, σε μια χωρική ενότητα όπου η γεωγραφία υπερτερεί της ιδεολογίας ως παράγοντας ελέγχου και καθορίζει αποφασιστικά τις αντιδράσεις του πληθυσμού (Kalyvas, 2006, σ.σ. 132–138). Ο συγκεκριμένος τύπος χωρικής ενότητας είναι περισσότερο εκτεθειμένος στην επιλεκτική βία, καθώς οι αντάρτες φοβούνται ότι οι χωρικοί μπορεί να συνεργαστούν με τον εχθρό (Kalyvas, 2006, σ.σ. 232–235). Σε αυτό το πλαίσιο, η δίκη και καταδίκη της μητέρας του συγγραφέα αποσκοπεί ακριβώς στην εδραίωση της αντάρτικης κυριαρχίας στην αμφισβητούμενη αυτή περιοχή.

Η καταδίκη της Ελένης αναδεικνύει, επίσης, τη διπλή φύση της βίας στον εμφύλιο πόλεμο. Η επιλεκτική βία δεν αποτελεί αποκλειστική απόφαση των ενόπλων, αλλά κοινή παραγωγή ανταρτών και αμάχων και αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασής τους. Οι συγχωριανοί της καταφεύγουν σε συνειδητή καταγγελία, τροφοδοτώντας έναν μηχανισμό όπου τοπικές αντιπαλότητες, προσωπικές έχθρες και φθόνος εμφανίζονται με ιδεολογικό περίβλημα και αποτελούν το κυρίαρχο παρακολούθημα των πολιτικών κριτηρίων επιλογής στόχων (Kalyvas, 2006, σ.σ. 176–179). Το Λια, ως πυκνό και κλειστό κοινωνικό περιβάλλον, - όπου όλοι γνωρίζονται, οι ιεραρχίες είναι ρευστές, ο

ανταγωνισμός για κύρος έντονος και οι παλιές αντιπαλότητες ποτέ πλήρως επιλυμένες - είναι ιδιαίτερα επιρρεπές στην κακόβουλη καταγγελία (Kalyvas, 2006, σ.σ. 351–358). Οι χωρικοί επιθυμούσαν να κλείσουν παλαιούς λογαριασμούς με την «Αμερικάνα», η οποία, αντιλαμβανόμενη τον κίνδυνο, αποφεύγει να μιλήσει ανοιχτά εναντίον του παιδομαζώματος. Ο εμφύλιος δεν δημιούργησε νέες έχθρες· απλώς επέτρεψε στις προϋπάρχουσες να εκδηλωθούν, δίνοντας τη δυνατότητα στους δρώντες να βλάψουν το αντικείμενο του φθόνου ή της έχθρας ατιμώρητα. Η καταδίκη της Ελένης είναι επομένως, εκτός από πολιτική πράξη, και αποτέλεσμα της ιδιωτικοποίησης της πολιτικής που χαρακτηρίζει τον εμφύλιο πόλεμο (Kalyvas, 2006, σ.σ. 351, 363), όταν οι προσωπικές εχθρότητες παράγουν ιδιωτική βία που εμφανίζεται — ψευδώς — ως ιδεολογική. Το ερώτημα «ποιος χρησιμοποιεί ποιον» αγγίζει τον πυρήνα της βίας. Η καταδίκη της ήταν αποτέλεσμα της σύγκλισης μεταξύ της ανταρτικής ανάγκης εδραίωσης ελέγχου στην αμφισβητούμενη περιοχή και των τοπικών αντιπαλοτήτων που αλληλοτροφοδοτήθηκαν, γεγονός που απαιτεί ταυτόχρονη ανάλυση και των δύο επιπέδων (Kalyvas, 2006, σ.σ. 364–376), αφού η βία στον εμφύλιο δεν κατεβαίνει απλώς από την κορυφή ούτε αναβλύζει αυτόνομα από τη βάση, αλλά παράγεται στη μεταξύ τους διεπαφή.

Η ερμηνεία υποβαθμίζει την ιδεολογική διάσταση του φαινομένου, την τοπική πολιτική ιστορία που ενσωματώνει προϋπάρχουσες κοινωνικές αντιθέσεις και διαμορφωμένες συνειδήσεις , τη δυνατότητα συμμετοχής στην εξουσία που παρέχει ο ΔΣΕ σε ανθρώπους που ήταν πάντα αποκλεισμένοι από αυτή και αποτελεί από μόνη της οπτική σαφώς ιδεολογικά προσανατολισμένη. Οι χωρικοί δεν είναι απαραίτητα άνθρωποι που κινούνται από συμφέρον ή φόβο (ή τουλάχιστον όχι όλοι) , δύνανται να υιοθετήσουν συνειδητή πολιτική δράση και να ενεργήσουν με ελεύθερη βούληση. Η απο-πολιτικοποίηση του Εμφυλίου αποκρύπτει το γεγονός ότι ο πόλεμος ήταν αποτέλεσμα συνειδητών επιλογών και παράλληλα νομιμοποιεί την άποψη ότι για αυτόν ευθύνονται λίγοι φανατικοί που ενήργησαν ενάντια στην βούληση των μαζών (Σφήκας, 2004, σελ.317). Η ίδια, όμως, η ηρωίδα του Γκατζογιάννη δεν παρουσιάζεται ως παθητικό θύμα συνθηκών αλλά ως ηθικό υποκείμενο που επιλέγει συνειδητά να αντισταθεί, υπερβαίνοντας κατά πολύ τη λογική της επιβίωσης.

Συμπεράσματα

Η ιστοριογραφία του ελληνικού εμφυλίου δεν υπήρξε ποτέ μια απλή επιστημονική διαδικασία — αντανakλούσε πάντοτε τις αντιθέσεις και τα τραύματα της κοινωνίας που την παρήγαγε, στο βαθμό που αυτή δεν είχε κατορθώσει να τα επεξεργαστεί πολιτικά. Όσο το τραύμα παραμένει ακόμα ζωντανό ως πολιτικό διακύβευμα, μοιραία η ιστοριογραφική παραγωγή λειτουργεί ως παρακολουθήματά του. Στη μεταπολεμική περίοδο η συντηρητική αφήγηση των νικητών ήταν αδιαμφισβήτητη κυρίαρχη και ο εμφύλιος παρουσιαζόταν ως απόπειρα κομμουνιστικής κατάληψης της εξουσίας υπό ξένη καθοδήγηση, ενώ η αντίσταση κατά της Κατοχής σκόπιμα καταδικαζόταν σε σιωπή, στην κατεύθυνση της εθνικής αποστολής καταπολέμησης του κομμουνισμού. Η εμμονή του ΚΚΕ για την αναπαραγωγή παράνομης οργανωτικής δομής δυσχέραινε περαιτέρω οποιαδήποτε δυνατότητα σύγκλισης στο υπό διαμόρφωση πολιτικό σκηνικό. Ωστόσο, η πρακτική της καταστολής και η περιθωριοποίηση των ηττημένων, καθώς και η ανίκανη δικτατορία που προέκυψε ως αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής, υπονόμευσαν τελικά τον κυρίαρχο λόγο των νικητών. Έτσι, οι ηττημένοι του εμφυλίου απέκτησαν το ηθικό πλεονέκτημα που δεν είχαν κατακτήσει στο πεδίο της μάχης. Μετά το 1974 και ιδίως μετά το 1981, η αριστερή εκδοχή κατέστη η νέα ορθοδοξία. Οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές για αυτή τη στροφή: η νομιμοποίηση της Εθνικής Αντίστασης, η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων, η αναγνώριση των θυμάτων της κρατικής βίας και η άνοδος ενός κόμματος που είχε χτίσει την ταυτότητά του πάνω στη μνήμη της Αριστεράς δημιούργησαν ένα νέο συναισθηματικό και πολιτικό κλίμα. Ο εμφύλιος ερμηνεύτηκε ως παράταση του αντιφασιστικού αγώνα, ενώ η ευθύνη για τη βία αποδόθηκε στο μοναρχικό καθεστώς, τις παρακρατικές δυνάμεις και τις ξένες επεμβάσεις. Η νέα αφήγηση όμως δεν υπερέβη τη λογική της προηγούμενης, απλώς αντέστρεψε τους ηθικούς πρωταγωνιστές και τους κακούς. Η ώριμη ιστοριογραφική παραγωγή κινείται στην κατεύθυνση της υπέρβασης του διπόλου της αντιπαράθεσης, με την αρωγή άλλων επιστημών και τη χρήση νέων μεθοδολογικών εργαλείων, στρεφόμενη στην εμπειρία των ίδιων των υποκειμένων και στις τοπικές διαφοροποιήσεις, που οι κυρίαρχες αφηγήσεις αδυνατούν να συλλάβουν.

Το ζήτημα της μετακίνησης των παιδιών αποτελεί προνομιακό πεδίο ιστοριογραφικής αντιπαράθεσης, καθώς λόγω του ισχυρού ηθικού και συναισθηματικού του συμβολισμού, καθίσταται ευάλωτο στην πολιτική εργαλειοποίηση και αναπαράγει με ενάργεια την πολιτική σύγκρουση που καλείται να ερμηνεύσει. Ακόμα και η επιλογή του λεξιλογίου δεν είναι ιδεολογικά ουδέτερη, αλλά αποτελεί από μόνη της ερμηνεία. Οι δύο κυρίαρχες αφηγήσεις εκκινούν από διαφορετική ιδεολογική αφετηρία. Η μία «αναγιγνώσκει» το παιδομάζωμα ως μια ανθρωπιστική πράξη σε συνθήκες βαρβαρότητας, αναγκαστική απόρροια των πολεμικών συνθηκών, πλήρως

συναινετική και βασιζόμενη στις αξίες του σοσιαλισμού. Αποσιωπά όμως τις περιπτώσεις εξαναγκασμού, αποδίδοντας τις όποιες αυθαιρεσίες σε μεμονωμένες αποκλίσεις από την επίσημη κατεύθυνση, και υποβαθμίζει τις δομικές ευθύνες ενός κόμματος που λειτουργούσε με αυστηρή ιεραρχία και απαίτηση αδιαμεσολάβητης υπακοής. Η συντηρητική οπτική, αντίστροφα, αναφέρεται σε κομμουνιστικό έγκλημα «κατά της φυλής», εστιάζει στην ιδεολογική χειραγώγηση, τον κομματικό έλεγχο και τη στρατολογική εκμετάλλευση των ανηλίκων, αμφισβητώντας την ουσιαστική διάσταση της γονικής συναίνεσης σε ένα πλαίσιο εξαναγκασμού, ενώ ερμηνεύει την πρακτική και ως μηχανισμό τοπικού ελέγχου και εξασφάλισης της νομιμοφροσύνης του αγροτικού πληθυσμού. Υποβαθμίζει όμως με τη σειρά της τις αντικειμενικές συνθήκες επικινδυνότητας που αντιμετώπιζαν τα παιδιά, αδυνατώντας να συλλάβει την αμφίσημη φύση ενός φαινομένου, που ήταν ταυτόχρονα ανθρωπιστικό και εργαλειακό.

Παρά την βαθιά ετερότητά τους σε επίπεδο αξιών και πολιτικών πεποιθήσεων, που αντανακλούν την ίδια διαιρετική λογική που γέννησε τον Εμφύλιο, οι δύο αφηγήσεις μοιράζονται το αυτό δομικό ελάττωμα. Αντιμετωπίζουν ένα πολύπλοκο φαινόμενο ως ομοιογενές και κεντρικά οργανωμένο, αγνοώντας την ποικιλομορφία που χαρακτήριζε την εφαρμογή του από τόπο σε τόπο και επιχειρούν μονοσήμαντες ερμηνείες που κατανέμουν ευθύνες και ηρωισμό μονομερώς. Αυτή η αναγωγή της πολυπλοκότητας σε απλά σχήματα δεν είναι αθώα, αλλά αποδίδει την ίδια τη διχαστική λογική του Εμφυλίου, καθώς αμφότερες αδυνατούν να «χωρέσουν» και τις δύο λογικές, να αποδώσουν τον ενδιάμεσο χώρο : μια πρακτική που αντλεί από ανθρωπιστικά κίνητρα και ταυτόχρονα αποτελεί μηχανισμό ελέγχου, που επιδιώκει την συναίνεση αλλά κάποτε εκδηλώνεται και χωρίς αυτήν, προστατεύει και περιορίζει, χωρίς κανένα από αυτά να υποβαθμίζει την σημασία ή την σπουδαιότητα του άλλου. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν για τα κίνητρα, το λεξιλόγιο, το βαθμό συναίνεσης, τους αριθμούς, τις συνθήκες διαβίωσης και τον επαναπατρισμό, δεν απαντούσαν σε ερευνητικά ερωτήματα, αλλά επιλέχθηκαν για να υπηρετήσουν ήδη διαμορφωμένες βεβαιότητες, που παρέτειναν τον ιδεολογικό πόλεμο. Περαιτέρω, οι δύο αφηγήσεις φαίνονται απρόθυμες να αντιμετωπίσουν τα παιδιά ως φορείς αυτόνομης εμπειρίας, με δική τους φωνή που πρέπει να κατανοηθεί. Αντίθετα τα ανάγουν σε σύμβολα είτε βαρβαρότητας είτε σωτηρίας, στο πλαίσιο ενήλικου πολέμου και χρησιμοποιούνται ως τεκμήρια απόδοσης ηθικής αξίας ή απαξίας στους δρώντες. Η πιο ισορροπημένη ιστοριογραφική προσέγγιση αναγνωρίζει την αμφίσημη φύση του φαινομένου, εξετάζει συγκριτικά τις δύο αντίστοιχες πρακτικές και αποδίδει στα παιδιά τον ρόλο των ιστορικών υποκειμένων με βιωμένη εμπειρία που δεν εξαντλείται σε μονοσήμαντες ερμηνείες, αποκαλύπτοντας εμπειρίες που δεν χωρούν ούτε στο αφήγημα της βίαιης αρπαγής ούτε σε εκείνο της ανθρωπιστικής διάσωσης. Αναγνωρίζεται επίσης στα δύο ανταγωνιστικά καθεστώτα πρόνοιας μια κοινή πολιτική σκοπιμότητα, καθώς αμφότερα χρησιμοποιούν τα παιδιά ως μέσο

εδραίωσης και αναπαραγωγής της εξουσίας τους, διαμορφώνοντας τις επόμενες γενιές σύμφωνα με τις ιδεολογικές τους προτεραιότητες.

Η πολιτική επιστήμη έρχεται να προσφέρει ένα νέο ερμηνευτικό εργαλείο της πολιτικής συμπεριφοράς σε συνθήκες εμφυλίου, στην κατεύθυνση της ανάλυσης της βίας, που αποδεδειγμένα από την ιδεολογία, είναι εξηγήσιμη, προϊόν αλληλεπίδρασης και το είδος της καθορίζεται από το βαθμό του τοπικού ελέγχου. Σε αυτή την bottom-up οπτική το παιδομάζωμα αποτελεί έναν ορθολογικό μηχανισμό ελέγχου και εξαναγκασμού, με ανομοιόμορφη εκδήλωση που διαμορφώνεται από τον βαθμό ελέγχου, τις τοπικές αντιπαλότητες και τη λογική επιβίωσης των υποκειμένων που πράττουν σε περιβάλλοντα οξείας ασυμμετρίας ισχύος. Από μόνη της όμως η υποβάθμιση της ιδεολογίας και η σιωπή για τις προ του εμφυλίου εμπεδωμένες διαιρετότητες είναι πολιτική θέση με ιδεολογικό πρόσημο. Η ιστορία του ΕΑΜ δεν μπορεί να αναχθεί στο πεδίο του εξαναγκασμού και οι άνθρωποι –ή έστω αρκετοί εξ αυτών- δεν λειτούργησαν μόνο ως παθητικά υποκείμενα της ιστορίας, αλλά ως φορείς ιδεολογιών που αντλούσαν από την ταξική τους θέση, συνειδητοί δρώντες με προϋπάρχουσες συνειδήσεις και εκφραστές αξιών ανώτερων από την ατομική επιβίωση. Η Ελένη του Γκατζογιάννη επέλεξε συνειδητά να αντισταθεί , υπερβαίνοντας κατά πολύ τη θεμελιώδη παρόρμηση της επιβίωσης και η καταδίκη της δεν ήταν απλά αποτέλεσμα κομματικής βούλησης ή μεμονωμένη τοπική εκτροπή, αλλά αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης επιχειρησιακών αναγκών και κοινωνικών παθών που προϋπήρχαν της σύγκρουσης. Αυτό, η αποκλειστική εστίαση στον τοπικό μηχανισμό ελέγχου αδυνατεί να το κατανοήσει.

Η μελέτη της Ελένης, της Άλλης Ελένης και της Αντι-Ελένης έρχεται να επιβεβαιώσει ότι και η λογοτεχνία – εκτός της ιστορίας- μπορεί να είναι φορέας ασύμβατων αφηγήσεων , όταν παραχθεί (και αναγνωστεί) μέσα από διαφορετικά πολιτικά και ιδεολογικά πρίσματα. Τα έργα δεν αξιώνουν την αποχή από πολιτικές παραδοχές , ενεργοποιούν διαφορετικές κοινότητες μνήμης και αναδεικνύουν το ζήτημα ως πεδίο συνεχούς αντιπαράθεσης, όπου κάθε κείμενο γεννιέται ως απάντηση στο προγενέστερο. Η Ελένη δεν είναι μόνο μια προσωπική μαρτυρία, αλλά αποτελεί κυρίως ένα πολιτικό κείμενο που αναπαράγει το περιβάλλον του Ψυχρού Πολέμου και συγκροτείται γύρω από μια αμιγώς ηθικολογική αντίθεση που εξυπηρετεί ταυτόχρονα την ανάγκη δικαίωσης του συγγραφέα και την ιδεολογική συγκυρία της εποχής. Ο τρόπος που αντιμετωπίστηκε το βιβλίο είναι περισσότερο από το ίδιο αποκαλυπτικός της απουσίας κοινής ιστορικής αφήγησης, του λανθάνοντος τραύματος και κυρίως της ατελούς εθνικής συμφιλίωσης- τουλάχιστον ως την χρονική στιγμή της έκδοσής του (και της μεταφοράς του στον κινηματογράφο). Η Άλλη Ελένη και η Αντι-Ελένη έρχονται να απαντήσουν, όχι επειδή αμφισβητούν την αλήθεια και την τραγικότητα της ιστορίας, αλλά επειδή θεωρούν ότι αφορά σε μια μεμονωμένη περίπτωση που δεν μπορεί να χαρακτηρίσει την γενικότερη πρακτική. Από την άλλη προβάλλουν την κρατική βία που αποσιωπάται στην Ελένη, αποδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο ότι η βία δεν υπήρξε προνόμιο μιας

μόνο πλευράς, αλλά κοινός τόπος στο πλαίσιο του ανορθόδοξου πολέμου. Και οι τρεις συγγραφείς όμως εμφανίζονται δογματικοί στη θέση τους, με αδυναμία ενσυναίσθησης απέναντι στον «άλλο» και ανίκανοι να υπερβούν με τα έργα τους τη διαίρεση που καλούνται να αφηγηθούν, προσπαθώντας να δικαιώσουν και όχι να κατανοήσουν. Οι αφηγήσεις συνομιλούν μεταξύ τους, κάνοντας χρήση κειμενικού είδους που δεν είναι αμιγώς λογοτεχνικό , αλλά συγκροτείται από μαρτυρίες, δημοσιογραφικό λόγο και πολιτική επιχειρηματολογία. Αυτή η ασάφεια απαλλάσσει τους συγγραφείς από την ανάγκη τεκμηρίων (σε κάποια σημεία υπάρχουν) και «δικαιολογεί» την υποκειμενικότητα. Παρόλα αυτά θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι και ο Γκατζογιάννης παραδέχεται ότι το παιδομάζωμα στο Λια στην αρχή είχε εθελοντικό χαρακτήρα και ο Φωτιάδης ότι η ιστορία της Ελένης είναι αληθινή. Αυτές οι παραδοχές μας βοηθούν να κατανοήσουμε ότι ακόμα και κατηγορηματικά κείμενα μνήμης δεν μπορούν έστω και έμμεσα να αποσιωπήσουν την πολυπλοκότητα του φαινομένου που δεν χωράει σε προκρούστειες ερμηνείες.

Η ανθεκτικότητα του τραύματος διαπιστώνεται από το γεγονός ότι πολλές φορές ακόμα και σήμερα ανατρέχουμε στην εμφύλια σύγκρουση για την κατανόηση και τη διαχείριση του παρόντος. Παρόλα αυτά όμως το διάστημα των οκτώ δεκαετιών που έχει μεσολαβήσει, το γεγονός ότι η Αριστερά (ή τουλάχιστον μια εκδοχή αυτής) έχει κυβερνήσει, ο κατακερματισμός του αριστερού κόσμου και η «θόλωση» των διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα στις κομματικές ιδεολογίες ή ακόμα και η σταδιακή αποϊδεολογικοποίηση των κομμάτων υπό το βάρος της παγκοσμιοποίησης έχουν κατορθώσει να γεφυρώσουν το κοινωνικό χάσμα. Συνακόλουθα, η ιστοριογραφική παραγωγή κινείται στην κατεύθυνση της κατανόησης (και όχι της δικαίωσης) του ανθρώπου ως φορέα εμπειρίας , απελευθερωμένη από ιδεολογικές δεσμεύσεις , με μεγαλύτερη ψυχραιμία και επιστημονική εντιμότητα. Ο αναγνώστης αυτής καλείται να αναγνωρίσει όχι ποιος έχει δίκιο ή άδικο, ποιος είναι ο «καλός» και ποιος ο «κακός», ή ποιος έχει την αποκλειστική ευθύνη του λάθους, αλλά την αναγκαιότητα που γεννά τις διακριτές αφηγήσεις και κυρίως ότι η προσπάθειά μας να κατανοήσουμε ή να ερμηνεύσουμε το παρελθόν προϋποθέτει την αμφισβήτηση όσων μέσα μας κρίνονται ως βέβαια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Armitage, D. (2015). Civil wars, from beginning . . . to end? *American Historical Review*, 120(5). <https://www.jstor.org/stable/43697080>.
- Baerentzen L. (1992). Το «παιδομαζώμα» και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας στο Baerentzen L., Ιατρίδης, Γ. Ο. & Smith, Ο. L. (Επιμ.). *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949* (σ.σ. 137-164). Ολκός.
- Boeschoten v. Riki, (1997). Γεωπολιτική της ελληνικής αντίστασης: Η περίπτωση της Βόρειας Πίνδου. *Εμφύλιο Δράμα*, 6, 7-17.
- Boeschoten v. Riki & Danforth M. L. (2015), *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου: Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Βερβενιώτη Τ., (2005) «Περί «παιδομαζώματος» και «παιδοφυλάγματος» ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», στο Ευτυχία Βουτυρά κ.α. (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, (σ.σ. 101-123). Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Βερβενιώτη, Τ. (2012). Το «εθνικό παιδοφύλαγμα» και ο Έρανος της βασίλισσας Φρειδερίκης (1947-1950). Στο Δ. Ι. Παπαδημητρίου & Σ. Ι. Σεφεριάδης (Επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας: κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο* (σσ. 259-276). Ασίνη.
- Βερβενιώτη, Τ. (2012). *Τα παιδιά του εμφυλίου με το «πλούσιο» αρχειακό υλικό*. Εισήγηση στη Διημερίδα ΑΣΚΙ-ΕΜΙΑΝ, Αθήνα, Οκτώβριος 2012. Ανακτήθηκε από <http://www.emian.gr/2012/10/tasoulavervenioti/>
- Βόγλης, Π. (2021). *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου* (τρίτη έκδοση). Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Βουρνάς, Τ. (1981). *Η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας: Ο Εμφύλιος*. Αφών Τολίδη.
- Γεωργίτσα – Παπαδημητράκοπούλου, Ε. (197). *Παιδόπολις «Αγία Τριάς»*. [χ.ό.] Τυπογραφείο «Τύπο -Ελληνισμού» Πέτρου Καλούδα.
- Γιαννάκας, Ι. Χ. (2007). *Περί εμφυλίου: Σχολιασμός-απάντηση στην παραποίηση και διαστρέβλωση γεγονότων της κομμουνιστικής ανταρσίας του 1946-49*. Πελασγός.
- Γκατζογιάννης, Ν. (2025). *Ελένη* (8η έκδοση, Α. Κοτζιάς, Μεταφρ.). Εκδόσεις Κέρκυρα - Economia Publishing.
- Γκριτζώνας, Κ. (1998). *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου*. Φιλίστωρ.
- Collier, P. & Hoeffler, A. (2002). *Greed and grievance in civil war* (CSAE Working Paper WPS/2002-01). Centre for the Study of African Economies, University of Oxford.

https://scholar.google.com/scholar?hl=el&as_sdt=0%2C5&q=Greed+and+Grievance+in+Civil+War%2C%BB+&btnG=

Δεμερτζής Ν., & Ρουδομέτωφ Β. (2015). Πολιτισμικό τραύμα: Μια προβληματική της πολιτισμικής κοινωνιολογίας. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 28, 1–19. <https://doi.org/10.12681/sas.818>.

Δεσποτόπουλος Α., (2007). *Ελληνική Ιστορία*. Εκδοτική Αθηνών.

Danforth, L. M., & Van Boeschoten, R. (2012). *Children of the Greek Civil War: Refugees and the politics of memory*. University of Chicago Press.

Fearon, J.D., & Laitin, D.D. (2003). Ethnicity, insurgency and civil war. *American Political Science Review*, 97 (1), 75–90. https://scholar.google.com/scholar?hl=el&as_sdt=0%2C5&q=Fearon+Laitin+Ethnicity+Insurgency+Civil+War+2003%2C%BB+&btnG=

Καβαθάς, Β. (2004). *Η άλλη Ελένη*. Εκδόσεις Καστανιώτη.

Καλύβας Σ. Ν. (2003). «Εμφύλιος Πόλεμος (1943-1949): Το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 11, σ. 37–70.

Καλύβας, Σ. Ν., & Μαραντζίδης, Ν. (2016). *Εμφύλια πάθη: 23+2 νέες ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*. Μεταίχμιο.

Kalyvas, S. (2006). *The Logic of Violence in Civil War*. Cambridge University Press.

Kalyvas, S. N., & Kocher, M. A. (2007). How "free" is free riding in civil wars? Violence, insurgency, and the collective action problem. *World Politics*, 59(2), 177–216 στο <https://stathiskalyvas.com/wp-content/uploads/2016/01/wp-kalyvaskocher.pdf>.

Καραθανάση, Δ. (2014). Τα παιδιά στη δίνη του εμφυλίου πολέμου, στο Χ. Μπαμπούνης (Επιμ.), *Παιδική ηλικία: Κοινωνιολογικές, πολιτισμικές, ιστορικές και παιδαγωγικές διαστάσεις. Πρακτικά Συνεδρίου* (σ.σ. 514-520). ΕΚΠΑ, Εργαστήριο Κοινωνικών Επιστημών.

Κωτσόπουλος, Σ. Ι. (2013). Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου στις χώρες του σοβιετικού μπλοκ: Ψυχολογικές επιπτώσεις. *Εγκέφαλος*, 50, 77–81. Ανακτήθηκε από <https://www.encephalos.gr/pdf/50-3-02g.pdf>

Λαγάνη, Ε. (2005). Η εκπαίδευση των παιδιών του εμφυλίου στην Γιουγκοσλαβία ως σημείο τριβής στις σχέσεις ΚΚΕ- ΚΚΓ μετά τη ρήξη Τίτο – Κομινφόρ (1948-1956) στο Ευτυχία Βουτυρά κ.α. (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, (σ.σ.125-146). Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Λιάκος, Α. (2019). *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*. Πόλις.

Λυμπεράτος Μ.Π. (2008). «Η έννοια του ιστορικού χρόνου και οι προσεγγίσεις της ιστορίας του Εμφυλίου Πολέμου. Ζητήματα μεθοδολογίας», *Μνήμων*, τ. 27, σ. 181–214.

- Μανούκας, Γ. Χ. (2005). *Παιδομάζωμα: Το μεγάλο έγκλημα κατά της φυλής*. Πελασγός.
- Μανούκας, Γ. Χ., (1969). *Παιδομάζωμα: η αγωγή και η διδασκαλία των απαχθέντων ελληνοπαίδων*, Αθήνα: Πελασγός.
- Μαραντζίδης, Ν. (2010). *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας, 1946-1949*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Μαραντζίδης, Ν. (2023). *Στη σκιά του Στάλιν. Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Μαραντζίδης, Ν., & Τσίβος, Κ. (2012). *Ο ελληνικός εμφύλιος και το διεθνές κομμουνιστικό σύστημα. Το ΚΚΕ μέσα από τα τσεχικά αρχεία 1946-1948*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Μαργαρίτης, Γ. (2006). *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946–1949*, τ. 2. Βιβλιόραμα.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (2008). *Η «ρεβάνς» των ηττημένων*. ΤΟ ΒΗΜΑ, 24.11.2008, στο <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/i-rebans-twn-ittimenwn/>.
- Μητσόπουλος, Θ. (2005). Η αποστολή των παιδιών στις χώρες της Α. Ευρώπης κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου 1946-1946 στο Ευτυχία Βουτυρά κ.α. (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, (σ.σ.73-99). Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Μιχαλιού Κ. (2020). *Η διάσωση των παιδιών από τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας και η συμβολή των σοσιαλιστικών χωρών*. ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ 25.08.2020 στο <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=10902181>.
- Μποντίλα, Μ. (2000). *Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά κράτη (1950-1964): Πλαίσιο και κοινωνικοποίηση* [Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης]. Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών. <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/12012>
- Μπουρνάζος, Σ. (1997). «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: Η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο «διηθητός ιός» του κομμουνισμού και ο ρόλος της «αναμόρφωσης»». *Το εμφύλιο Δράμα*. Δοκιμές, τεύχ. 6, σσ. 101-133.
- Mazower, M. (1993). *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–44*. Yale University Press, New Haven and London.
- Νικολακόπουλος, Η. (2007). [Συμμετοχή σε στρογγυλή τράπεζα]. Στο Ι. Μουρέλος & Ι.Δ. Μιχαηλίδης (Επιμ.), *Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Μια αποτίμηση : Πολιτικές, ιδεολογικές, ιστοριογραφικές προεκτάσεις* (σ.σ.195-222). Ελληνικά Γράμματα.
- Ομάδα Ελληνίδων Βορείου Ελλάδος (1950). *Παιδομάζωμα*.
- Παναγιωτόπουλος, Π. (1997). «Η κομμουνιστική μνήμη της ήττας: Διερευνώντας τις κοινωνιολογικές προϋποθέσεις της μετα-ιστορικής ηθικής δικαίωσης». *Το εμφύλιο Δράμα*. Δοκιμές, τεύχ. 6, σσ. 135-163.

Πλακούδας Σ. (2017). *Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949). Πεδίο μάχης του ψυχρού πολέμου*. Εκδόσεις Επίκεντρο.

Ριζάς, Σ. (2008). *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*. Εκδόσεις Καστανιώτη.

Ristovic, M. (2008). *Ένα μακρύ ταξίδι: τα παιδιά του "παιδομαζώματος" στη Γιουγκοσλαβία, 1948-1960*. Επίκεντρο.

Σέρβος, Δ. (2001). *Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια*. Σύγχρονη Εποχή.

Σπανδωνίδου, Ε. (2014). Η «άλλη πλευρά»: Το παιδομάζωμα της Φρειδερίκης. Μια κριτική εγκληματολογική προσέγγιση, στο Χ. Μπαμπούνης (Επιμ.), *Παιδική ηλικία: Κοινωνιολογικές, πολιτισμικές, ιστορικές και παιδαγωγικές διαστάσεις. Πρακτικά Συνεδρίου* (σσ. 550–556). ΕΚΠΑ, Εργαστήριο Κοινωνικών Επιστημών.

Στεργίου, Α. (2001). Σοσιαλιστικό και εθνικό ιδεώδες: η σοσιαλιστική εθνική διαπαιδαγώγηση μέσα από το παράδειγμα του «παιδομαζώματος». *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 5, 103–126. <https://doi.org/10.12681/sas.546>

Σφήκας, Α. (2004). Ένα ιστοριογραφικό ταξίδι στη χώρα του Γκιούλιβερ: η ελληνική ιστοριογραφία και οι διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, σσ. 311-363. Ανακτήθηκε στις 22 Μαΐου 2026, από <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/25388>

Σφήκας, Θ. (2012). *Εγκλωβισμός στα αφηγήματα των ηρώων και του τρόμου*, στο https://ellinikosemfiliis.blogspot.com/2012/09/blog-post_5.html

Σφήκας, Θ. (2009). *Ο ναρκισσισμός των μικρών πραγμάτων. Περί σύγχυσης, ιστοριογραφίας και άλλων δαιμόνων*. Μνήμων, τομ.30, 315-336.

Τάκας, Α. (1986). *Αντι-Ελένη*. Ιδιωτική έκδοση.

Τζούκας, Β. (2012). «Ο Εμφύλιος μέσα τους». Σύγχρονες ερμηνείες για τη δεκαετία 1940-1950 και πολιτικές διαμάχες στην ελληνική μετανεωτερικότητα. Στο: *Αφηγήσεις για την δεκαετία του 1940: από τον λόγο του κατοχικού κράτους στην μετανεωτερική ιστοριογραφία*. Επίκεντρο, σ.σ. 399-416.

Τσουκαλάς, Κ. (2006). Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου. Στο Ν. Σβορώνος (Επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940–1950: Ένα έθνος σε κρίση* (σ.σ. 561–593). Θεμέλιο.

Woodhouse, C. M. (2012). *Ο αγώνας για την Ελλάδα 1941-1949*. Εκδόσεις Τουρίκη.

Χασιώτης, Λ. (2014). Εμφύλιος πόλεμος και δημόσια ιστορία: η περίπτωση του «Εράνου της βασιλίσσας». *Τα Ιστορικά*, 60, 107–124.

Χατζιωσήφ, Χ. (2015). Ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο και η ελληνική του εκδοχή: Ο αναθεωρητισμός στην ιστοριογραφία της Αντίστασης και του Εμφυλίου στο *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40: Πόλεμος- Κατοχή- Αντίσταση- Εμφύλιος* (σ.σ.369-393). Αλεξάνδρεια.